

Когда Србія, дорошая
турни даишнине ея
субманекоу виаекоу бе
ственноу расколеніа не
подняла знами неабви
вечства, а ринила н
стоу ариети аекоу ми
оу.

ISBN 978-86-81328-03-3

Повратак генерала

145. годишњица доласка
руских добровољаца
у Србију

Возвращение генерала

145 лет прибытия
русских добровольцев
в Сербию

Повратак генерала – 145. годишњица доласка руских добровољаца у Србију
Возвращение генерала – 145 лет прибытия русских добровольцев в Сербию
24. 9. 2021 – 15. 10. 2021.

Главни и одговорни уредник: др Душица Бојић
Главный и ответственный редактор: др Душица Бойич

Аутор изложбе и каталога : проф. др Алексеј Тимофејев
Автор выставки и каталога: проф. д.и.н. Алексей Тимофеев

Координатор изложбе : Срђан Белић
Координатор выставки: Срджан Белич

Дизајнер: Ива Јотић Лубура
Дизайнер: Ива Йотич Лубура

Лектор: Биљана Рацковић
Корректор: Биляна Рацкович

Рецензенти: проф. др Јарослав Вишњаков, проф. др Ирина Анастасијевић
Рецензенты: проф. д.и.н. Ярослав Вишняков, проф. др Ирина Анастасиевич

Организатори изложбе: Министарство културе Републике Србије, Министарство културе Руске Федерације,
Историјски музеј Србије, Државни историјски музеј (Москва, Русија), Руски дом у Београду.
Организаторы выставки: Министерство культуры Республики Сербии, Министерство культуры Российской Федерации,
Исторический музей Сербии, Государственный исторический музей (Москва, Россия), Русский дом в Белграде.

Издавач каталога: Руски научни институт
Издатель каталога: Русский научный институт

Штампа: Big Print
Пресс: Big Print

ГИМ ИСТОРИЧЕСКИЙ
МУЗЕЙ

ИСТОРИЈСКИ МУЗЕЈ СРБИЈЕ

© Текст: Алексеј Тимофејев, 1977-

© Иллюстрации: Исторический музей, Москва, Россия/ State Historical Museum, Moscow, Russia

Каталог изложбе
Каталог выставки

**Повратак генерала – 145. годишњица доласка
руских добровољаца у Србију**

**Возвращение генерала – 145 лет прибытия
русских добровольцев в Сербию**

Руски научни институт
Београд 2021

Предговор

У историји Русије XIX век је био доба културног, политичког и духовног успона. Руска држава је елиминисала последње центре робовласништва и хајдучије на Кавказу и у средњој Азији, јачајући своје границе и приближавајући цивилизацију народима Истока.¹ Муњевите акције мањих група добро припремљених и обучених пешадинача, Козака на коњима и пољске артиљерије били су главни облик ратовања руске војске у овим крајевима.² Михаил Григоријевич Черњајев, који је тада имао велико борбено искуство, успео је да искористи ову тактику 1865. године да заузме град Ташкент, чије је становништво у то време бројало око 100 хиљада људи. Са десет чета војника, две стотине Козака и дванаест топова, М. Г. Черњајев је потукао у близини града снаге Кокандског каната, а затим опсео и заузео тврђаву, коју је бранило 15 хиљада европских плаћеника, редовних војника и локалних башибозлука. Градско муслиманско становништво (занатлије и трговци) подржало је нову управу, надајући се ослобођењу од безакоња, слободној трговини и смањењу пореског оптерећења. Черњајев, који је био у личном конфликту са министром војним, убрзо је опозван из Туркестана и био је у резерви све до пензионисања 1875. године.³ У писму од 7. марта 1867, када је кнез Михаило Обреновић био спреман да подигне барјак ослобођења балканских Словена, Черњајев му се обратио са предлогом да ступи у српску службу. У одговору, кнез Михаило је затражио од генерала Черњајева да дође да преузме команду над војском када буде дао привремену оставку, након што почне рат против Порте. Међутим, генерал није добио царску дозволу за одлазак у Србију, а кнез Михаило је био убрзо убијен.⁴ У периоду 1873–1876, М. Г. Черњајев је у Санкт Петербургу издавао новине "Русский мир", које су истицале националне ставове супротне опрезном реформистичком правцу владе по питању унутрашње и спољне политике. У томе је био близак групи московских словенофила који су били окупљени око И. С. Аксакова. Када је у лето 1875. у Херцеговини избио устанак православног српског становништва против турских власти, Русский мир је био први лист у главном граду који је посебну пажњу посветио овом догађају.⁵ Од јесени 1875. руски добровољачки покрет је почео да добија на замаху. Водећу улогу у организовању овог покрета имали су И. С. Аксаков и М. Г. Рајевски.⁶ Иако су добровољци већином били присталице монархистичких, православних и конзервативних идеја, међу њима

- 1 Айрапетов О.Р., Внешняя политика Российской империи, 1801-1914, Москва, 2006; Черникова Т., Вишњаков Ј., Историја Русије. Књига 2. Царска Русија (XVII—почетак XX века), Београд, 2019.
- 2 Собрание сочинений Фадеева Р.А.: Т. 1. 60 лет Кавказской войны. Письма с Кавказа. Записки о кавказских делах, Санкт-Петербург, 1889; Айрапетов О.Р., Волхонский М.А., Муханов В.М. Дорога на Гюлистан. Из истории российской политики на Кавказе во второй половине XVIII – первой четверти XIX в., Москва, 2014.
- 3 Абаза К.К., Завоевание Туркестана: рассказы из военной истории, очерки природы, быта и нравов туземцев в общедоступном изложении, Санкт-Петербург, 1902.
- 4 Письма Властителей Сербии к М.Г.Черняеву, с предисловием А.М.Черняевой // «Русский архив», 1914, №1, с. 29, 35.
- 5 MacKenzie D., The Lion of Tashkent. The Career of General M.G.Cherniaev, Athens (Georgia, USA), 1974, p.119.
- 6 Никитин С.А., Славянские комитеты в России в 1858-1876 годах, Москва, 1876, с.260-343.

је било и представника левице, па чак и оних са револуционарним ставовима.⁷ Ово уједињење руског народа око националног покрета, у знак подршке православној браћи која су била под „иноверском шаком“, изазвало је непријатељство само код појединаца. У немоћном бесу, П. Л. Лавров је из Лондона сиктао о штети и заблуди оних који устају под заставом ослободилачке борбе турских Словена.⁸ Плашило га је то што је талас тероризма у Русији спласнуо, а револуционари су кренули у борбу за слободу Словена, изјављујући да „док се народ мучи под влашћу странаца и иновераца, друштвено питање увек пада у задњи план, чак и нестаје са позорнице“.⁹

Словенску борбу против османског угњетавања, на страницама двевне штампе, у дневницима и у јавним полемикама, подржавали су најбољи умови Русије: композитор П. И. Чајковски, који је у септембру 1876. написао „Руско-српски марш“, хемичар Д. И. Менделеев, хирург Н. И. Пирогов, писци Ф. М. Достојевски, који је писао о добровољцима у „Дневнику писца“, и И. С. Тургењев.¹⁰ У овим околностима, генерал М. Г. Черњајев, који је јавно позивао на прикупљање средстава и окупљање добровољаца за помоћ Србима побуњеним у Босни и Херцеговини и аутономној кнежевини Србији у припреми за рат – одлучио је да делује. Прве позиве за прикупљање средстава и сазивање добровољаца објавио је у „Руском свету“ крајем августа – почетком септембра 1875. године. Званична Русија се плашила да отворено подржи турске Словене, очекујући да ће, као и раније, наићи на противљење традиционалних противника Русије и савезника Порте – Енглеске и Француске. Пораст грађанске свести и жеља руског друштва да предузме независне кораке, диктиране националним осећањима ван контроле државе, уплашили су владу Русије. У фебруару 1876. Черњајев је позван у полицију и био је приморан да да реч шефу тајне полиције, генералу А. Л. Потапову да неће поћи као добровољац за Херцеговину. Добивши финансијску подршку Московског словенског комитета, Черњајев је отишао на Балкан, на чијем су истоку у међувремену покушали да подигну устанак и Бугари. Генерала је пут водио у Београд, у који је стигао у априлу 1876. године.¹¹ „Операциони план“ 19. априла 1876. и „Нацрт ратне операције против Турске“ 10. маја 1876, које је саставило војно руководство Србије уз помоћ Черњајева, свели су се на главни план – снагама Тимочко-моравске војске изненадним нападом поразити Турке, ударивши у правцу Ниша, уз употребу бочних праваца и побуњеничких акција у Босни и Бугарској са циљем одвлачења пажње непријатељу.¹² Требало је да овај пораз турске војске обезбеди позитивне изгледе за

7 Стоянович Т., Бунт в Славянских землях, статья в газете «Работник», 14 августа 1875 // Россия и национально-освободительная борьба на Балканах 1875-1878. Сборник документов, Москва, 1878, с. 55-62.

8 «Вперёд / Forward!», 1875, 15 (27) августа, №16.

9 Письмо С.М.Степняка-Кравчинского П.Л.Лаврову о цели своей поездки в Герцеговину и Сербию, июль 1876. // Освобождение Болгарии от турецкого ига. Документы, т.1. Москва, 1961, с. 49-50.

10 Чайковский П.И., Письма к родным, т.1, 1850-1879, Москва, 1940, с. 276; Достоевский Ф.М., Дневник писателя, т.1., 1876, Москва, 2011; Козиков И.А., М.В. Ломоносов, Д.И. Менделеев, В.И. Вернадский о России, Москва, 2011, с. 229-275; Тургенев И.С., Полное собрание сочинений, т. 11, Москва, 1966, с.349.

11 MacKenzie D., The Lion of Tashkent. The Career of General M.G.Cherniaev, Athens (Georgia, USA), 1974, p.119.

12 Гейсман П.А., Славяно-турецкая борьба 1876-77-78 гг. и ее значение в истории развития восточного вопроса, Ч. 1, Санкт-Петербург, 1887, с.36-51; Грујић С., Операције тимочко-моравске војске: Српско-турски рат 1876-77 г., Београд: 1901,

интервенцију руске дипломатије и војске, чији би резултати помогли у проширењу граница кнежевине и стицању њене независности. Упркос очигледним недостацима народне војске, којом је располагала аутономна српска кнежевина, Черњајев и група руских добровољаца, која се постепено повећавала у Србији, одлучили су да подрже ратно расположење које је владало у Београду. У то доба, у Нишу је живело мање од двадесет хиљада људи,¹³ од којих су више од половине били православни Срби, што је давало велике наде на успех. Огромна подршка јавности коју је уживала борба за слободу православних Словена на Балкану учинила је руску интервенцију неизбежном. На негодовање руског конзула у Београду А. Н. Карцева, М. Г. Черњајев је пристао да ступи у српску службу 12. маја 1876. без формалне дозволе цара.¹⁴ Већ 18. (30) јуна 1876. кнез Милан Обреновић је објавио рат између српског народа и османске Порте.¹⁵ Почетком лета 1876. Србија је имала регуларну војску од пет хиљада људи, од којих је 360 официра. Мобилизационим планом било је предвиђено распуштање регуларне војске и стварање народне војске од 123 хиљаде војника. Осим тога, уочи избијања рата и у његовим првим данима, у српску службу ступило је 718 руских официра.¹⁶ Према мемоарима учесника рата и једног од аутора стратешких планова Србије С. Грујића, укупан број турске војске (концентрисане углавном против Србије) износио је 126 хиљада људи. Црна Гора је имала 24 хиљаде људи, а Србија 98 хиљада.¹⁷ На Дрини је Р. Алимпић имао 18 хиљада људи, на Јавору Ф. Зах 12 хиљада, М. Лешјанин на Тимоку 15 хиљада, а М. Г. Черњајев на Морави 48 хиљада (укључујући 18 хиљада људи који су деловали под командом Ђ. Хорватовића). Савремени историчари сматрају да је моравска групација Черњајева бројала 50 хиљада људи, источна групација Лешјанина 25 хиљада, западна групација Алимпића 20 хиљада, а ибарска војска Заха 24 хиљаде људи. Насупрот њима била је турска војска, у којој се налазило 20 хиљада башибозлука, 25 хиљада резервиста и 133 хиљаде редовних војника, подељених у неколико група: 60 хиљада је штитило Ниш и Прокупље, 15 хиљада је било код Видина, 25 хиљада у Босни, 15 хиљада код Сјенице и Нове Вароши, 18 хиљада код Новог Пазара.¹⁸

Избијање непријатељстава је показало да је било готово немогуће поновити успехе средњоазијске акције. Регуларна турска војска је била много боље припремљена од кокандске војске, а борбени квалитети башибозлука су били нешто инфериорнији од српске народне армије која је ту представљала милицију. Мобилизација започета 1875. довела је до повећања турске војске, као и до банкрота Порте крајем 1876. године, али су снаге мале

Т.1; Гейсман П., *Suum cuique* // «Русский труд», ноябрь, 1897.

- 13 Karpat K.H., *The Social and Political Foundations of Nationalism in South East Europe after 1878. A Reinterpretation* // *Studies on Ottoman social and political history: selected articles and essays*, Leiden-Boston-Koln: 2002, p.370.
- 14 Карцов Ю.С., За кулисами дипломатии // «Русская старина», апрель 1908, с. 69-76; Зыков С.П., К статье Карцова За кулисами дипломатии // «Русская старина», июль. 1909, с. 81-99; Отдел письменных источников Государственного исторического музея (ОПИ ГИМ), ф.208, д.2, л.1-2, Постављање за ђенерала М.Г.Черњајева, 12.маја 1876.
- 15 Обреновић М., Прокламација моме драгоме народу // «Српске новине», 20.јуна 1876.
- 16 Денда Д., *Сербская армия. 1804–1918*, Москва-Санкт-Петербург, 2021, с.56-57.
- 17 Грујић С., *Операције тимочко-моравске војске: Српско-турски рат 1876-77 г.* Т.1, Београд, 1901, с.74.
- 18 Денда Д. *Сербская армия. 1804–1918*, Москва-Санкт-Петербург, 2021, с.58.

аутономне српске кнежевине биле још мање. Прилив добровољаца са неослобођених српских територија под влашћу Османлија и Хабзбурговаца такође је био недовољан. Под овим условима значајну улогу је одиграо покрет страних војних добровољаца, лекара и прилив финансијских средстава у Србију за њихово одржавање. Војну и санитарну помоћ Србима су пружали поједини Енглези, Бугари, Немци, Данци, Канађани, Американци, Италијани, Румуни, Пољаци и други народи европске цивилизације.¹⁹ Међутим, велика већина добровољаца је дошла из Русије. До краја јула 1876. у Србију су стигле вође војног добровољства, пензионисани професионални официри, међу којима су, поред 48-годишњег Черњајева, били 34-годишњи Н. А. Кирејев (погинуо 18. јула 1876) и 36-годишњи Н. Н. Рајевски (погинуо 20. августа 1876).²⁰ Повећана подршка јавности добровољачком покрету довела је до тога да је крајем јула 1876, на неодобравање министра војног Д. А. Миљутина, цар Александар II дозволио официрима да дају привремене оставке како би учествовали у добровољачком покрету, уз обећање да ће задржати свој чин и место у јединици по повратку. Већина добровољаца се налазила у Тимочко-моравској војсци, иако су поједини добровољци, па чак и мали одреди, учествовали у борбеним дејствима у Ибарској војсци. Главна борбена дејства, у којима су учествовали руски добровољци заједно са српским војницима и официрима, били су напад на турске положаје на Бабиној глави у првим данима рата, сукоби на Великом Извору у јулу, одбрана положаја у околини Алексинца и Делиграда у августу, одбрамбене битке у околини Кревета, октобарске битке у области Ћуниса, које су окончане коначним поразом српске војске. Словенски комитети су укупно послали 4.303 лица из Русије у Србију, али ова цифра не укључује неколико стотина оних који су сами стигли а да се нису регистровали при одласку из Русије у Словенском комитету. На пример, нису урачунати у овај број Н. Н. Рајевски, Н. А. Кирејев и уметник В. Д. Поленов, награђен српском „сребрном медаљом за храброст“.²¹ Овај број не укључује ни медицинске добровољце које је из Русије послао Црвени крст и друге организације и појединци. До краја августа 1876. Руско друштво Црвеног крста је послало у Србију 95 лекара, 111 болничара, 60 сестара милосрђа и до 128 тона болничке опреме.²² Озбиљност ситуације само је подстакла жељу добровољаца да дођу у Србију. У септембру 1876. министар војни Т. Николић је затражио од Словенског комитета да пошаље у Србију велики одред Козака са коњима и оружјем, офицере и 10-15 пешака са искуством у војној служби.²³ Черњајев је у јавном извештају о утрошеним средствима написао да је током целог боравка у Србији од Московског словенског комитета примио 200 хиљада рубаља у металним кованицама (260 кг у златницима), од којих је већину потрошио на одржавање добровољаца (официрима из штаба по 15 дуката месечно, обер-официрима седам дуката, војницима до један дукат, остало је трошено за

19 Ђорђевић В., Српско-турски рат. Успомене и белешке из 1876, 1877. и 1878., Књига 1. На граници, Београд, 1907, с. 97-121, 431-484.

20 Шемякин А.Л., Смерть графа Вронского, Санкт-Петербург, 2007, с. 81-84.

21 Струнина-Бородина Н.Г., О поездке русского художника В.Д. Поленова на Балканы в 1876 г. // «Славянский мир: общность и многообразие», Москва, 2018, с. 67—71.

22 Записка по III отделению о проводях в Петербурге санитарного отряда и добровольцев, уезжающих в Сербию, 1 сентября 1876 // Освобождение Болгарии от турецкого ига. Документы в трех томах.Т.1, Москва, 1961, с.373.

23 Письмо сербского военного министра Т.Николича в Петербургский славянский комитет с просьбой о присылке в Сербию добровольцев и оружия // Освобождение Болгарии от турецкого ига. Документы в трех томах. Т.1, Москва, 1961, с. 376.

куповину 5.300 капута у Аустрији, 114 коња у Румунији и за трошкове рањених, погинулих и добровољаца који су се враћали, као и за посебне исплате избеглицама из Бугарске и Старе Србије, помоћ породицама погинулих српских официра и војника). Овај извештај је занимљив по томе што се Черњајев присетио да је на крају борбених дејстава под његовом командом остало 2.446 добровољаца: 640 официра и 1.806 подофицира и војника са искуством у војној служби. У истом извештају, Черњајев је објаснио да је један број добровољаца био изван његове команде у Ибарској и Дринској војсци.²⁴ У јесен 1876. на челу Ибарске војске такође је стајао руски генерал – С. К. Новоселов.²⁵ Да бисмо разумели значење ових бројки, подсећамо се да је према Војним шематизмима Кнежевине Србије 1876. године редовна српска војска шест месеци пре рата имала само 317 официра, од којих је пет било пуковника, 12 потпуковника, 20 мајора. Од тога само 24 официра била су са штапском струком.²⁶ Пристрасни непријатељ руске националне идеје, М. Н. Покровски је проценивао број добровољаца свих врста и професија до шест хиљада људи.²⁷

У тешким условима, јесени 1876, Черњајев је инсистирао да је дошло време за званичну интервенцију оружаних снага Русије, које би могле да искористе концентрацију снага турске војске на западу и убрзају њихов пут до престонице Порте, кроз планинске превоје на Балкану, чиме би се избегао будући неизбежан тежак и крвав рат.²⁸ Турска војска у Ђунису са надмоћнијим снагама је успела да победи здружене снаге српске војске и руских добровољаца 17. (29) октобра 1876. године. Колосални губици међу добровољцима, губитак стратешке тачке одбране и пад војног духа у армији су приморали Черњајева да кнезу Милану пошаље у Београд хитан телеграм у којем се наводи да ће без хитног примирја Србија бити осуђена на пропаст.²⁹ Следећег дана, Русија је започела делимичну мобилизацију војске, поставила ултиматум османској влади да ургентно закључи примирје и повуче турске трупе са предратне територије Кнежевине Србије. Дана 20. октобра (1. новембра) 1876. ступило је на снагу примирје. Черњајев је предао команду српском официру и отишао за Београд. Интервенција званичне Русије је имала своју цену. Непослушни генерал је био принуђен да хитно напусти Србију. У новембру 1876, генерал Александар Павлович Никитин послат је да га замени у Србији, по царском наређењу, и он је преузео евакуацију руских добровољаца који су тамо остали. Генерал Черњајев је морао да снесе консеквенце своје непослушности: дуго није добио царску дозволу за повратак у Русију, био је држан по страни од борбених операција на Балкану током руско-турског рата и био му је изричито забрањен повратак у Србију на почетку другог српско-турског рата.³⁰ Већина преживелих руских добровољаца је евакуисана из Србије на рачун Словенског комитета пре почетка 1877.

24 Письмо М.Г.Черняева // «Современные известия», 22 декабря, 1877.

25 Освобождение Болгарии от турецкого ига. Документы в трех томах. Т.1, Москва, 1961, с. 427-428.

26 Денда Д. Сербская армия. 1804–1918, Москва-Санкт-Петербург, 2021, с.52-53.

27 Покровский М.Н., Дипломатия и войны царской России в XIX столетии. Сборник статей, Москва, 1923, с. 260.

28 ОПИ ГИМ, ф.208, д.2, л.1-2, Письмо И.С.Аксакова М.Г.Черняеву, 1 ноября 1876 г.

29 Гейсман П.А., Славяно-турецкая борьба 1876-77-78 гг. и ее значение в истории развития восточного вопроса. Ч. 1, Санкт-Петербург, 1887, с. 144-149.

30 ОПИ ГИМ, ф.208, д.36, л.4-4об., Письмо М.Г.Черняева - А.М.Горчакову, 5 декабря 1877 г.

године. Добровољци који су хтели да оду напустили су земљу пре 19. јануара 1877, а они који су остали под оружјем у саставу добровољачке руско-бугарске бригаде повучени су у Румунију 16. фебруара 1877.³¹

Сећање на тешке дане војне сарадње је било замрачено међусобним пребацивањима и оговарањима руских добровољаца и српских официра, што штампа либерално-комерцијалног смера у Русији, која је и без тога била критична према добровољачком покрету, није пропустила да искористи (Биржевије ведомости и Голос / Новаја газета). По повратку у Русију, Черњајев је умало изазвао на двобој једног од таквих пискарала који је намерно ширио клевете о добровољцима и њиховом вођи.³² Међутим, његови саборци у Русији и Србији сећали су се генерала по добру. Друштво „бивших руских добровољаца из остатака борбених одреда светог рата 1876. године за ослобођење Србије“ окупљало се на свечаним парастосима у Русији све до почетка Првог светског рата.³³ Године 1913. Одбор за помоћ Србима „М. Г. Черњајев“, формиран у Санкт Петербургу, прикупио је 52 хиљаде рубаља (44,72 кг у златницима) које је упутио у Београд за помоћ рањеницима и сирочади.³⁴ Сећање на подвиг и жртву добровољаца допринело је распрострањености у руском друштву масовне подршке Србији у лето 1914, што је нагнало царску владу на предузимање одлучних мера. Искра борбе која се распламсала у лето 1876. није замрла и настављена је у руско-турском рату 1877–1878, чији је један од резултата било међународно признање независности Србије. Османска застава, која је у јуну 1876. збачена са Калемегдана, од тада се више никада није уздигла на зидовима Београдске тврђаве.

Потомцима су у наслеђе остале речи генерала Черњајева о поступцима званичне Русије 1875–1878. у вези са добровољачким покретом: „Чини се, да неуспеси дипломатије настају као последица тога што је (...) недавно један од руководилаца наших иностраних дела тврдио, да дипломатија не признаје народе, већ признаје само владе (...) Да дипломатија није благовремено почела при крају народног покрета, већ стала на његово чело, колико би крви и новца било сачувано, колико би се жалости и разарања избегло. И тада и сада, радње дипломатије су сличне акцијама команданта, који нема дефинитиван план, па је стога спреман да изврши десет пута више посла него што је потребно, само да би избегао општу битку.“ „Жеља за штедљивим ратовањем увек води поразу и великим губицима (...) Протекли рат, покренут у виду економије са 120 хиљада, отегнуо се две године и коштао двоструко више. Када покрећете рат, морате имати на уму једини циљ: победу, која је, без обзира колико скупо коштала, увек јефтинија од најјефтинијег пораза.“³⁵

31 Кузьмичева Л.В. Русские добровольцы в сербо-турецкой войне 1876 г. // Россия и восточный кризис 70-х годов XIX в. Москва, 1981, с. 95.

32 ОПИ ГИМ, ф.208, д.36, л.49-50, Письмо М.Г.Черняева А.А.Краевскому, 25 марта 1878 г.

33 ОПИ ГИМ, ф.208, д.98 л.24, Бывшие русские добровольцы..., 19 октября 1908 г.

34 Бертенсон В.Б., За тридцать лет // «Исторический вестник», 1914, №10 (СXXXVIII), с. 78.

35 Посмертная статья М.Г.Черняева 1887 г. // «Новое время», 16 августа 1897; Статья М.Г.Черняева // «Свет», 21 августа, 1909.

Фјодор Михајлович Достојевски је погинуле добровољце у јесен 1876. назвао „најбољим људима“, бранећи сећање на генерала Черњајева у најтежем тренутку за њега: „Словенска акција, шта год да се деси, треба коначно да отпочне, тј. да пређе у своју активну фазу; а без Черњајева не би добила такав развој (...) Ако је већ започела словенска акција, ко је онда, ако не Русија, требало да јој стане на чело, у томе је сврха Русије – и Черњајев је то схватио и подигао барјак Русије. Одлучити се на ово, предузети овај корак – не, не, то није могла да уради особа без посебне снаге (...) Ни његова нада на хитну помоћ Русије, у сваком случају, није била грешка, јер је Русија коначно изговорила своју велику одлучујућу реч. Да је ова реч изречена бар мало раније, онда Черњајев не би погрешно ни у чему. Ох, многи на месту Черњајева не би желели да чекају толико дуго – то су управо амбициозни људи и каријеристи. Сигуран сам да многи његови критичари не би могли да поднесу ни половину онога што је он издржао. Али Черњајев је служио великом циљу, а не својој амбицији, и више је волео да жртвује све – своју судбину, и славу своју и каријеру, можда чак и живот, само да не напусти дело (...) Они [Срби] ће се сећати убијених Руса, који су положили своје животе за њихову земљу. Руси ће отићи, али велика идеја ће остати. Велики дух руски оставиће трагове у њиховим душама – из руске крви проливане за њих израшће њихова храброст. И једног дана они ће се уверити да је руска помоћ била нематеријалне природе и да нико од Руса, који су за њих убијени, није мислио да код њих завлада!“³⁶

Изложба представља скенове докумената из личне архиве М. Г.Черњајева, која се чува у Одељењу писаних извора Државног историјског музеја у Москви (ГИМ). Скенови важних илустрација (фотографије, карте и литографије) такође су из овог музеја. Изложбу допуњују илустрације из приватне збирке руске штампе (ЧС), чији се примерци могу видети у оригиналу и у облику скенова. Приликом излагања коришћен је стари календар, осим за одређене важније догађаје, код којих су наведени датуми и према старом и према новом календару.

36 Достоевский Ф.М., Октябрь 1876, Черняев, // Дневник писателя,Т.1., Москва, 2011, с.535-538.

Предисловие

В истории России XIX век был эпохой культурного, политического и духовного подъема. Русское государство ликвидировало последние очаги рабовладения и набегов на Кавказе и в Средней Азии, укрепив свои границы и неся цивилизацию народам Востока.¹ Основной формой ведения боевых действий русской армии в этих краях были стремительные рейды с использованием небольших групп хорошо подготовленных пехотинцев, конных казаков и полевой артиллерии.² С использованием именно этой тактики Михаилу Григорьевичу Черняеву удалось в 1865 г. взять город Ташкент, население которого в то время составляло около 100 тысяч человек. Имея 10 рот солдат, 2 сотни казаков и 12 орудий, М.Г.Черняев разгромил в предполье силы Кокандского ханства, затем осадил и взял крепость, защищённую 15 тысячами европейскими наёмниками, регулярными солдатами и местными башибузуками. Городское мусульманское население (ремесленники и торговцы) поддержало новую власть, надеясь на свободу торговли, снижение налогового гнёта и облегчение от беззаконья. Находившийся в ссоре с военным министром М.Г. Черняев был вскоре отозван из Туркестана и до увольнения на пенсию в 1875 г. находился в резерве.³ В письме от 7 марта 1867 г., когда князь Михаил Обренович был готов поднять знамя освобождения балканских славян, М.Г.Черняев обращался к нему с предложением о вступлении на сербскую службу. В ответном письме князь Михаил просил генерала М.Г.Черняева приехать для принятия командования войсками, подав в отпуск лишь после начала войны против Порты. Однако генерал не получил высочайшего разрешения на выезд в Сербию, а сам князь Михаил вскоре был убит.⁴ В 1873-1876 гг. М.Г.Черняев издавал в Санкт-Петербурге газету «Русский мир», стоявшую на национальных позициях, оппозиционных осторожному реформистскому курсу правительства по вопросам внутренней и внешней политики. В этом он был близок группе московских славянофилов, концентрировавшихся вокруг И.С.Аксакова. Когда летом 1875 г. в Герцеговине вспыхнуло восстание православного сербского населения против турецкой власти, «Русский мир» был первой столичной газетой, обратившей на это событие особое внимание.⁵ С осени 1875 русское добровольческое движение стало набирать обороты. Ведущую роль в организации этого движения играли И.С.Аксаков и М.Г.Раевский.⁶

-
- 1 Айрапетов О.Р., Внешняя политика Российской империи, 1801-1914, Москва, 2006; Черникова Т., Вишняков J., Историја Предисловие Русије. Књига 2. Царска Русија (XVII—почетак XX века), Београд, 2019.
 - 2 Собрание сочинений Фадеева Р.А.: Т. 1. 60 лет Кавказской войны. Письма с Кавказа. Записки о кавказских делах, Санкт-Петербург, 1889; Айрапетов О.Р., Волхонский М.А., Муханов В.М. Дорога на Гюлистан. Из истории российской политики на Кавказе во второй половине XVIII – первой четверти XIX в., Москва, 2014.
 - 3 Абаза К.К., Завоевание Туркестана: рассказы из военной истории, очерки природы, быта и нравов туземцев в общедоступном изложении, Санкт-Петербург, 1902.
 - 4 Письма Властителей Сербии к М.Г.Черняеву, с предисловием А.М.Черняевой // «Русский архив», 1914, №1, с. 29, 35.
 - 5 MacKenzie D., The Lion of Tashkent. The Career of General M.G.Cherniaev, Athens (Georgia, USA), 1974, p.119.
 - 6 Никитин С.А., Славянские комитеты в России в 1858-1876 годах, Москва, 1876, с.260-343.

Хотя большинство добровольцев было сторонниками монархических, православных и консервативных идей, среди добровольцев встречались и представители левых, порой даже революционных взглядов.⁷ Это объединение русского народа вокруг национального движения в поддержку православных братьев, находившихся под иноверческим игом, вызывало неприязнь у считанных единиц. В бессильной злобе шипел из Лондона П.Л.Лавров о вреде и заблуждении тех, кто встаёт под знамена освободительной борьбы турецких славян.⁸ Его пугал спад волны терроризма в России и вовлеченность революционеров в борьбу за свободу славян. Лаврова возмущали заявления бывших соратников о том, что «пока народ томится под властью чужеземцев и иноверцев, социальный вопрос всегда отступает у него на задний план, даже удаляется со сцены».⁹

В поддержку славянской борьбы против османского угнетения выступили на страницах печати, дневников и в общественной полемике лучшие умы России: композитор П.И.Чайковский, написавший с сентября 1876 г. «Русско-сербский марш», химик Д.И.Менделеев, хирург Н.И.Пирогов, писатели И.С.Тургенев и Ф.М.Достоевский, писавший о добровольчестве в «Дневнике писателя».¹⁰ В этих обстоятельствах решил действовать генерал М.Г.Черняев, призывавший к сбору средств и добровольцев для помощи как сербам, восставшим в Герцеговине, так и автономному княжеству Сербии, готовившемуся к войне. Первые призывы о сборе средств и добровольцев были опубликованы в «Русском мире» уже в конце августа - в начале сентября 1875. Официальная Россия опасалась открыто поддерживать турецких славян, боясь, как и раньше, натолкнуться на противодействие традиционных противников России и союзников Порты – Англии и Франции. Рост гражданского самосознания и стремление русского общества к самостоятельным шагам, продиктованным национальными чувствами вне контроля государства, пугали правительство России. В феврале 1876 г. вызванный в полицию М.Г.Черняев был вынужден пообещать шефу жандармов и главноуправляющему Третьим отделением генералу А.Л.Потапову, что не уедет добровольцем в Герцеговину. Получив финансовую поддержку московского Славянского комитета, М.Г.Черняев выехал на Балканы, на востоке которого восстали ещё и болгары. Путь генерала лежал в Белград, куда он прибыл в апреле 1876 г.¹¹ «Операционный план» 19 апреля 1876 г. и «Проект военных операций против Турции» 10 мая 1876 г., составленные военным руководством Сербии с участием М.Г.Черняева, сводились к нанесению главного удара в направлении Ниша, где силами тимокско-моравской армии рассчитывалось разгромить турок внезапной атакой.

7 Стоянович Т., Бунт в Славянских землях, статья в газете «Работник», 14 августа 1875 // Россия и национально-освободительная борьба на Балканах 1875-1878. Сборник документов, Москва, 1878, с. 55-62.

8 «Вперёд / Forward!», 1875, 15 (27) августа, №16.

9 Письмо С.М.Степняка-Кравчинского П.Л.Лаврову о цели своей поездки в Герцеговину и Сербию, июль 1876. // Освобождение Болгарии от турецкого ига. Документы, т.1. Москва, 1961, с. 49-50.

10 Чайковский П.И., Письма к родным, т.1, 1850-1879, Москва, 1940, с. 276; Достоевский Ф.М., Дневник писателя, т.1., 1876, Москва, 2011; Козиков И.А., М.В. Ломоносов, Д.И. Менделеев, В.И. Вернадский о России, Москва, 2011, с. 229-275; Тургенев И.С., Полное собрание сочинений, т. 11, Москва, 1966, с.349.

11 MacKenzie D., The Lion of Tashkent. The Career of General M.G.Cherniaev, Athens (Georgia, USA), 1974, p.119.

В этом должны были помочь отвлекающие действия на других направлениях, а также выступления повстанцев в Боснии и Болгарии.¹² Это поражение турецкой армии должно было дать положительные перспективы на вмешательство дипломатии и армии России, результаты которого помогли бы расширению границ княжества и получению им самостоятельности. Несмотря на очевидные недостатки народной армии, которой располагало автономное сербское княжество, М.Г.Черняев и постепенно увеличивавшаяся в Сербии группа русских добровольцев решили поддержать воинственные настроения, царившие в Белграде. В Нише в то время проживало менее двадцати тысяч человек,¹³ больше половины которых были православными сербами, что давало большие надежды на успех. Огромная общественная поддержка, которой пользовалась борьба за свободу православных славян на Балканах, делали вмешательство России неизбежным. К негодованию русского консула в Белграде А.Н.Карцева, М.Г.Черняев согласился вступить на сербскую службу 12 мая 1876 г. без формального разрешения императора.¹⁴ Уже 18.(30.) июня 1876 г. князь Милан Обренович провозгласил войну между сербским народом и Оттоманской Портой.¹⁵ К лету 1876 г. Сербия имела регулярную армию в составе 5 тысяч человек, из которых 360 человек составляли офицеры. Мобилизационный план предполагал роспуск регулярной армии и доведение её численности путём мобилизации народной армии до 123 тысяч. Кроме того, накануне начала боевых действий и в первые дни войны, на службу было принято 718 русских офицеров.¹⁶ По мнению участника войны и одного из авторов стратегических планов Сербии, С.Груича, общая численность турецкой армии (сосредоточенной в основном против Сербии) составляла 126 тысяч человек. Черногория располагала 24 тысячами человек, а Сербия 98 тысячами. На Дрине у р.Алимпича было 18 тысяч человек, на Яворе у Ф.Заха – 12 тысяч, у М.Лешанина на Тимоке было 15 тысяч человек, у М.Г.Черняева на Мораве было 48 тысяч (включая и 18 тысяч человек у действовавшего самостоятельно Дж.Хорватовича).¹⁷ Современные историки считают, что Моравская армия М.Г.Черняева насчитывала 50 тысяч человек, Восточная армия М.Лешанина насчитывала 25 тысяч человек, Западная армия Р.Алимпича насчитывала 20 тысяч человек, а Ибарская армия Ф.Заха – 24 тысячи человек. Против них выступила турецкая армия, в которой находилось 20 тысяч башибузуков, 25 тысяч резервистов, а также 133 тысячи регулярных солдат, поделенных на несколько групп: 60 тысяч прикрывало Ниш и Прокупле, 15 тысяч было под Видином, 25 тысяч в Боснии, 15 тысяч в Сенице и Нови-Вароши, 18 тысяч в районе Нови-Пазара.¹⁸

- 12 Гейсман П.А., Славяно-турецкая борьба 1876-77-78 гг. и ее значение в истории развития восточного вопроса, Ч. 1, Санкт-Петербург, 1887, с. 36-51; Грујић С., Операције тимочко-моравске војске: Српско-турски рат 1876-77 г., Београд:1901, Т.1; Гейсман П., Suum cuique // «Русский труд», ноябрь, 1897.
- 13 Karpat K.H., The Social and Political Foundations of Nationalism in South East Europe after 1878. A Reinterpretation // Studies on Ottoman social and political history: selected articles and essays, Leiden-Boston-Koln: 2002, p.370.
- 14 Карцов Ю.С., За кулисами дипломатии // «Русская старина», апрель 1908, с. 69-76; Зыков С.П., К статье Карцова За кулисами дипломатии // «Русская старина», июль. 1909, с. 81-99; Отдел письменных источников Государственного исторического музея (ОПИ ГИМ), ф.208, д.2, л.1-2, Постављање за ђенерала М.Г.Черњајева, 12.маја 1876.
- 15 Обреновић М., Прокламација моме драгоме народу // «Српске новине», 20.јуна 1876.
- 16 Денда Д., Сербская армия. 1804–1918, Москва-Санкт-Петербург, 2021, с. 56-57.
- 17 Грујић С., Операције тимочко-моравске војске: Српско-турски рат 1876-77 г. Т.1, Београд, 1901, с. 74.
- 18 Денда Д. Сербская армия. 1804–1918, Москва-Санкт-Петербург, 2021, с. 58.

Начавшиеся боевые действия показали, что повторить успехи среднеазиатской компании было практически невозможно. Регулярная турецкая армия была значительно лучше подготовлена, чем кокандские войска, а боевые качества башибузуков немногим уступали сербской народной армии, представлявшей ту же милицию. Начатая в 1875 г. мобилизация привела к увеличению турецкой армии и банкротству Порты в конце 1876 г., однако сил у маленького автономного сербского княжества было ещё меньше. Недостаточен был и прилив добровольцев из неосовбожденных сербских краёв под властью Османов и Габсбургов. В этих условиях значительную роль играло движение по направлению в Сербию военных добровольцев, врачей и финансовых средств для их содержания. Военную и санитарную помощь сербам оказывали отдельные англичане, болгары, немцы, датчане, канадцы, американцы, итальянцы, румыны, поляки и другие народы европейской цивилизации.¹⁹ Однако подавляющее большинство добровольцев всё же прибыло из России. До конца июля 1876 г. в Сербию приехали лидеры военного добровольчества, отставные кадровые офицеры, среди которых кроме 48-летнего М.Г.Черняева были погибшие в дальнейшей борьбе с турками 34-летний Н.А.Киреев (погиб 18 июля 1876) и 36-летний Н.Н.Раевский (погиб 20 августа 1876).²⁰ Усилившаяся общественная поддержка добровольчеству привела к тому, что в конце июля 1876 г., к неодобрению военного министра Д.А.Милютина, император Александр II разрешил офицерам для участия в добровольческом движении временно выходить в отставку – с обещанием сохранения звания и места в части по возвращению. Большинство добровольцев концентрировалось в Тимокско-Моравской армии, хотя отдельные добровольцы и даже небольшие отряды участвовали в боевых действиях Ибарской армии. Основными боевыми действиями, в которых участвовали вместе с сербскими солдатами и офицерами русские добровольцы, были штурм турецкой позиции у Бабина Глава в первые дни войны, столкновения у Велики Извора в июле, оборона позиций в районе Алексинца и Делиграда в августе, оборонительные бои в районе Крвета, октябрьские бои в районе Джуниса – закончившиеся окончательным поражением сербской армии. Всего Славянскими комитетами из России в Сербию было послано 4303 человека, однако эта цифра не включает несколько сотен тех, кто прибывал самостоятельно, не регистрируясь при выезде из России в комитете. Например, Н.Н.Раевский, Н.А.Киреев или награжденный сербской серебряной медалью «За храбрость» художник В.Д.Поленов не входили в официальное число.²¹ Также не учитывались медицинские добровольцы, посылавшиеся из России обществом Красного креста и другими организациями и частными лицами. Русское общество Красного креста до конца августа 1876 г. успело отправить в Сербию 95 врачей, 111 фельдшеров, 60 сестер милосердия и до 128 тон больничного имущества.²²

19 Ђорђевић В., Српско-турски рат. Успомене и белешке из 1876, 1877. и 1878., Књига 1. На граници, Београд, 1907, с. 97-121, 431-484.

20 Шемякин А.Л., Смерть графа Вронского, Санкт-Петербург, 2007, с. 81-84.

21 Струнина-Бородина Н.Г., О поездке русского художника В.Д. Поленова на Балканы в 1876 г. // «Славянский мир: общность и многообразие», Москва, 2018, с. 67—71.

22 Записка по III отделению о проводках в Петербурге санитарного отряда и добровольцев, уезжающих в Сербию, 1 сентября 1876 // Освобождение Болгарии от турецкого ига. Документы в трех томах.Т.1, Москва, 1961, с.373.

Тяжесть ситуации в Сербии лишь разжигала стремление добровольцев прибыть в страну, ожидавшую этой поддержки. В сентябре 1876 г. военный министр Т.Николич обращался к Славянскому комитету с просьбой о дополнительной поставке в Сербию крупного отряда казаков с лошадьми и оружием, офицеров и 10-15 пехотинцев с опытом военной службы.²³ М.Г.Черняева в публичном отчёте о потраченных средствах писал, что за всё время пребывания в Сербии получил от Московского славянского комитета 200 тысяч рублей металлической монетой (260 кг золотыми монетами), большую часть которых он потратил на содержание добровольцев (штаб-офицерам по 15 дукатов в месяц, обер-офицерам по 7 дукатов, рядовым до 1 дукату, остальное было потрачено на закупку в Австрии 5.300 шинелей, 114 лошадей в Румынии, на пособия раненым, убитым и возвращающимся добровольцам, а также на отдельные выдачи беженцам из Болгарии и Старой Сербии, пособия семьям погибших сербских офицеров и солдат). Этот отчёт, кроме прочего, интересен тем, что М.Г.Черняев припомнил количество добровольцев под его командованием к концу боевых действий – 2446 человек: 640 офицеров и 1806 унтер-офицеров и рядовых с опытом военной службы. В том же отчёте М.Г.Черняев уточнял, что некоторое количество добровольцев было вне его командования в Ибарской и Дринской армиях.²⁴ Во главе Ибарской армии в сентябре-октябре 1876 г. также стоял русский генерал – С.К.Новосёлов.²⁵ Чтобы понять значение всех перечисленных цифр напомним, что по Воинскому списку Княжества Сербии за 1876 г. регулярная сербская армия за полгода до войны насчитывала всего 317 офицеров, из которых 5 было полковниками, 12 подполковниками, 20 майорами. Общая численность штабных офицеров составляла 24 человека.²⁶ Пристрастный неприятель русской национальной идеи М.Н.Покровский оценивал численность добровольцев всех видов и профессий общим числом до 6 тысячи человек.²⁷

В тяжелых условиях осени 1876 г. М.Г.Черняев настаивал уже на официальном вмешательстве вооруженных сил России, которые могли бы воспользоваться концентрацией сил турецкой армии на западе и ускоренно пробиться к столице Порты через горные перевалы Балкан, избежав, таким образом, неизбежной в будущем тяжелой и кровопролитной войны.²⁸ Турецкие войска у Джуниса превосходящими силами сумели разбить объединённые силы сербской армии и русских добровольцев 17(29) октября 1878 г. Колоссальные потери среди добровольцев, потеря стратегической точки обороны и падение воинского духа в армии заставили М.Г.Черняева отправить князю Милану в Белград срочную телеграмму с указанием острой необходимости перемирия, без которого Сербия будет обречена.²⁹ На следующий день Россия, начав частичную мобилизацию войск, выдвинула ультиматум Османскому

23 Письмо сербского военного министра Т.Николича в Петербургский славянский комитет с просьбой о присылке в Сербию добровольцев и оружия // Освобождение Болгарии от турецкого ига. Документы в трех томах. Т.1, Москва, 1961, с. 376.

24 Письмо М.Г.Черняева // «Современные известия», 22 декабря, 1877.

25 Освобождение Болгарии от турецкого ига. Документы в трех томах. Т.1, Москва, 1961, с. 427-428.

26 Денда Д. Сербская армия. 1804–1918, Москва-Санкт-Петербург, 2021, с.52-53.

27 Покровский М.Н., Дипломатия и войны царской России в XIX столетии. Сборник статей, Москва, 1923, с. 260.

28 ОПИ ГИМ, ф.208, д.2, л.1-2, Письмо И.С.Аксакова М.Г.Черняеву, 1 ноября 1876 г.

29 Гейсман П.А., Славяно-турецкая борьба 1876-77-78 гг. и ее значение в истории развития восточного вопроса. Ч. 1,

правительству о срочном заключении перемирия и выводе турецких войск с довоенной территории княжества Сербии. С 20 октября (1 ноября 1876.) боевые действия были прекращены. М.Г.Черняев сдал командование сербскому офицеру и выехал в Белград. Официальное вмешательство России имело свою цену. Своевольный генерал был вынужден срочно покинуть Сербию. В ноябре 1876. на смену ему, по Высочайшему повелению, был послан генерал Александр Павлович Никитин, занявшийся эвакуацией оставшихся в Сербии русских добровольцев. Генерал М.Г.Черняев попал в опалу, не получив высочайшего разрешения ни на участие в реальных боевых действиях на Балканах в годы русско-турецкой войны, ни на возвращение в Сербию после начала второй сербско-турецкой войны, ни даже на незамедлительное возвращение в Россию, о котором лишь предстояло просить.³⁰ Большинство оставшихся в живых русских добровольцев было эвакуировано из Сербии на средства Славянского комитета до начала 1877 г. Остальные добровольцы, желавшие вернуться на Родину, выехали до 19 января 1877 г., а оставшиеся под оружием в составе русско-болгарской добровольческой бригады были выведены в Румынию 16 февраля 1877.³¹

Память о тяжелых днях боевого сотрудничества омрачали взаимные упрёки и сплетни как русских добровольцев, так и сербских офицеров, чем не преминула воспользоваться печать либерально-коммерческого толка в России, и без того критически относившаяся к добровольческому движению («Биржевые ведомости» и «Голос»/ «Новая газета»). По возвращении в Россию М.Г.Черняев чуть не вызвал на дуэль одного из таких писак, распространявшего заведомую клевету о добровольцах и их лидере.³² Впрочем, его соратники и в России, и в Сербии сохранили добрую память о генерале. Общество «бывших русских добровольцев из остатков боевых дружин священной войны 1876 г. за освобождение Сербии» собиралось на торжественные панихиды в России вплоть до начала Первой мировой войны.³³ В 1913 г. образованный в Санкт-Петербурге Комитет помощи сербам имени М.Г.Черняева за несколько недель собрал для помощи раненым и сиротам 52 тысячи рублей (44,72 кг золотой монетой), переданных в Белград.³⁴ Память о подвиге и жертве добровольчества способствовала распространённости в русском обществе массовой поддержки Сербии летом 1914 г., подтолкнувшей императорское правительство к решительным мерам. Искра борьбы, разгоревшейся летом 1876., не угасла и была продолжена в русско-турецкой войне 1877-1878 г., одним из результатов которой стало международное признание независимости Сербии. Османский флаг, сброшенный с башен Калемегдана в июне 1876 г., с тех пор больше никогда не был поднят на стенах белградской крепости.

Санкт-Петербург, 1887, с. 144-149.

30 ОПИ ГИМ, ф.208, д.36, л.4-4об., Письмо М.Г.Черняева - А.М.Горчакову, 5 декабря 1877 г.

31 Кузьмичева Л.В. Русские добровольцы в сербо-турецкой войне 1876 г. // Россия и восточный кризис 70-х годов XIX в. Москва, 1981, с. 95.

32 ОПИ ГИМ, ф.208, д.36, л.49-50, Письмо М.Г.Черняева А.А.Краевскому, 25 марта 1878 г.

33 ОПИ ГИМ, ф.208, д.98 л.24, Бывшие русские добровольцы..., 19 октября 1908 г.

34 Бертенсон В.Б., За тридцать лет // «Исторический вестник», 1914, №10 (СXXXVIII), с.78.

В наследство потомкам остались слова генерала М.Г.Черняева о действиях официальной России в 1875-1878 г. по отношению к добровольческому движению: «Нам кажется, что неудачи дипломатии происходят вследствие того, что ... ещё недавно один из руководителей наших иноземных сношений утверждал, что дипломатия не признает народов, а признает одни правительства... Если бы дипломатия своевременно стала не в хвосте движения народного, а в голове его, то сколько бы сохранено было крови и денег, сколько избегнуто было бы траура и разорения. Как тогда, так и теперь действия дипломатии похожи на действия полководца, не имеющего определенного плана, а потому готового нести в десять раз больше, чем нужно, трудов, лишь бы только избежать генерального сражения». «Стремление вести войну экономно ведет всегда к поражению и к большим затратам... Прошедшая война, предпринятая в видах экономии со 120 тысячами, затянулась на два года и стоила вдвое дороже. Предпринимая войну, нужно иметь в виду единственную цель: победу, которая, как бы дорого ни обошлась, всегда дешевле самого дешевого поражения.»³⁵

Павших добровольцев Ф.М.Достоевский называл осенью 1876 г. «лучшими людьми», защищая память о генерале М.Г.Черняеве в самое сложное для него время: «...Славянское дело, во что бы то ни стало, должно было наконец начаться, то есть перейти в свой деятельный фазис; а без Черняева оно бы не получило такого развития... Если уж началось славянское дело, то кто же, как не Россия должна была стать во главе его, в том назначении России — и это понял Черняев и поднял знамя России. Решиться на это, шагнуть этот шаг, — нет, нет, это не мог бы сделать человек без особенной силы... Надежда же его даже и на немедленную помощь России, во всяком случае, не была ошибкою, ибо Россия произнесла же, наконец, свое великое решающее слово. Если б это слово было сказано хоть немного раньше, то Черняев ни в чем бы не ошибся. О, многие на месте Черняева не захотели бы ждать так долго, — вот именно честолюбцы и карьеристы. Я уверен, что многие из его критиков не выдержали бы и половины того, что он вынес. Но Черняев служил огромному делу, а не одному своему честолюбию, и предпочел скорее пожертвовать всем — и судьбой, и славой своей, и карьерой, может быть, даже жизнью, но не оставить дела.... Они [сербы] вспомнят о русских убитых, положивших свой живот за их землю. Русские уйдут, но великая идея останется. Великий дух русский оставит следы свои в их душах — и из русской крови, за них пролитой, вырастет и их доблесть. Ведь убедятся же они когда-нибудь, что помощь русская была бескорыстная и что никто из русских, убитых за них, и не думал их захватывать!»³⁶

На выставке представлены сканы документов из личного архива М.Г.Черняева, хранящегося в Отделе письменных источников Государственного исторического музея в Москве (ГИМ). Сканы важных иллюстраций (фотографии, карты и литографии) также предоставлены для экспонирования ГИМ. Выставка дополнена иллюстрациями из частного собрания русской печати (ЧС), чьи экземпляры можно увидеть в оригинале и в форме сканов. При датировании событий использовался старый стиль, кроме отдельных важных событий, в которых указаны даты по старому (и новому) стилю.

35 Посмертная статья М.Г.Черняева 1887 г. // «Новое время», 16 августа 1897; Статья М.Г.Черняева // «Свет», 21 августа, 1909.

36 Достоевский Ф.М., Октябрь 1876, Черняев, // Дневник писателя, Т.1., Москва, 2011, с.535-538.

Избор грађе

Отдельные экспонаты

Генерал М. Г. Черњајев уочи одласка у Србију,
Санкт Петербург, 1875.

Фотограф В. Весенберг (ГИМ)

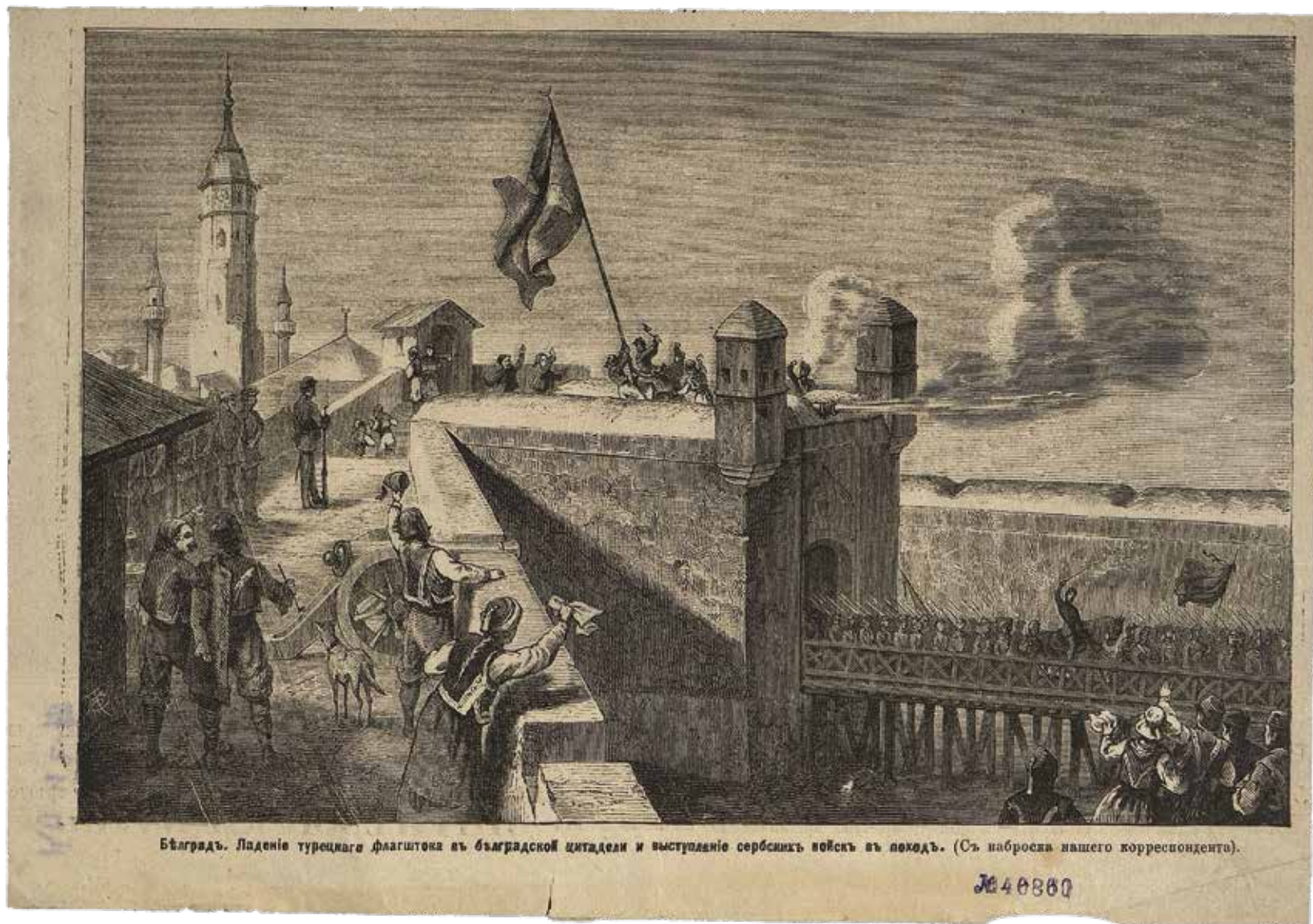
Генерал М.Г.Черняев на кануне выезда в
Сербию, Санкт-Петербург, 1875 г. Фотограф
В.Везенберг

Указ о постављењу М. Г. Черњајева за генерала српске војске, 12. мај 1876. (ГИМ)
Патент на чин генерала сербској армији М.Г.Черняеву, 12 мая 1876 г.

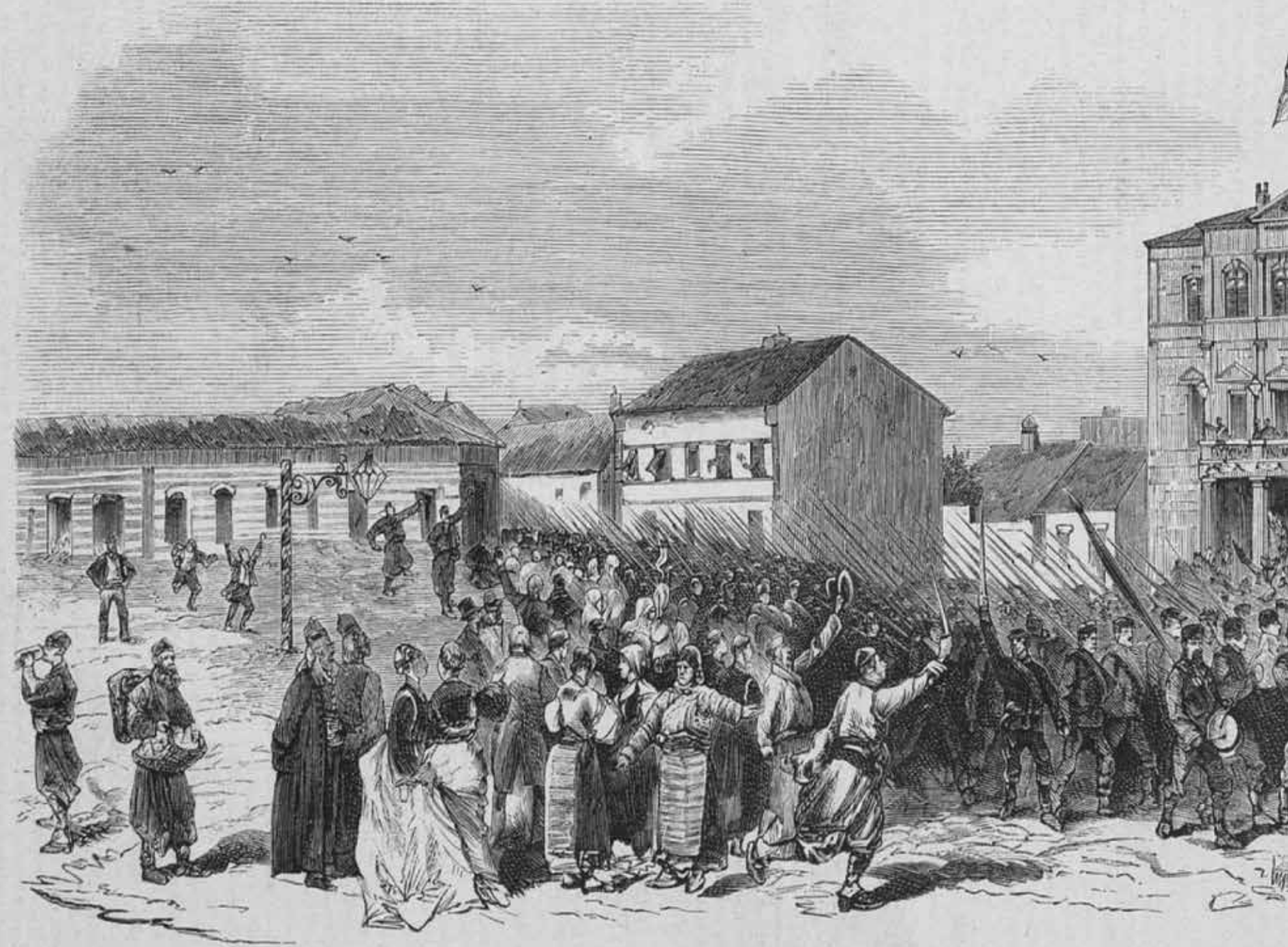
Смотра српске народне војске. Београд, лето 1876. Непознати фотограф (ГИМ)
Построение сербского ополчения. Белград, лето 1876 г. Фотограф неизвестен.

Бѣлградъ. Паденіе турецкаго флагштока въ бѣлградской цитадели и выступленіе сербскихъ войскъ въ походъ. (Съ наброска нашего корреспондента).

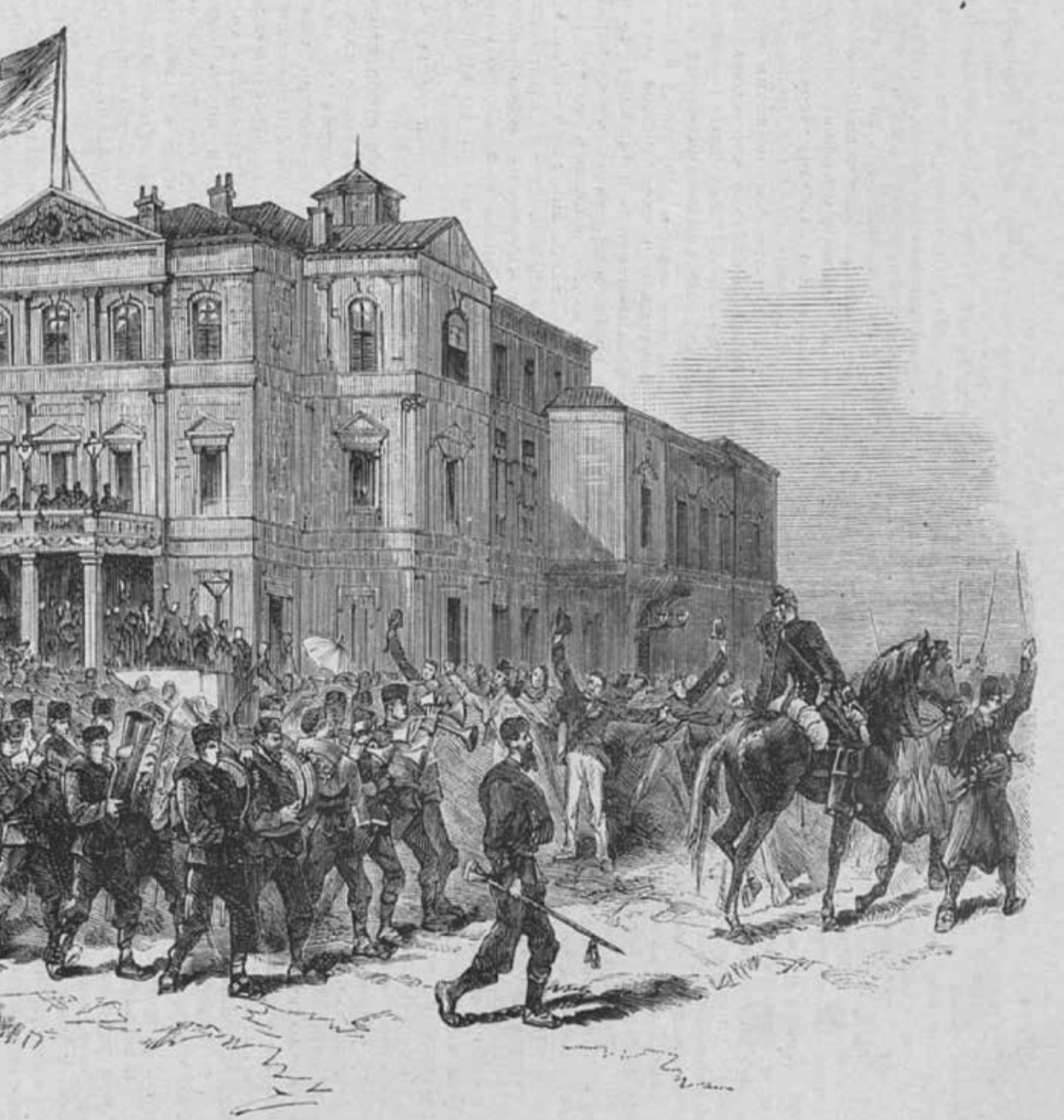
Ж 4 0 8 8 0

Почетак рата 1876. Скидање турске заставе са Београдске тврђаве и полазак српских трупа у рат.
Цртеж А. Балдинер, гравура И. Матјушина. Часопис „Всемирнаја илустрација“, 1876. (ГИМ)
Начало войны 1876 г. Падение турецкого флага в белградской цитадели и выступление сербских войск.
Рисунок А.Бальдинер, гравюра И.Матюшин. Журнал «Всемирная иллюстрация», 1876 г.

Бѣлградъ.—Выступленіе войскъ въ походъ противъ турокъ съ театральной

Событія на Балканскомъ полуостровѣ

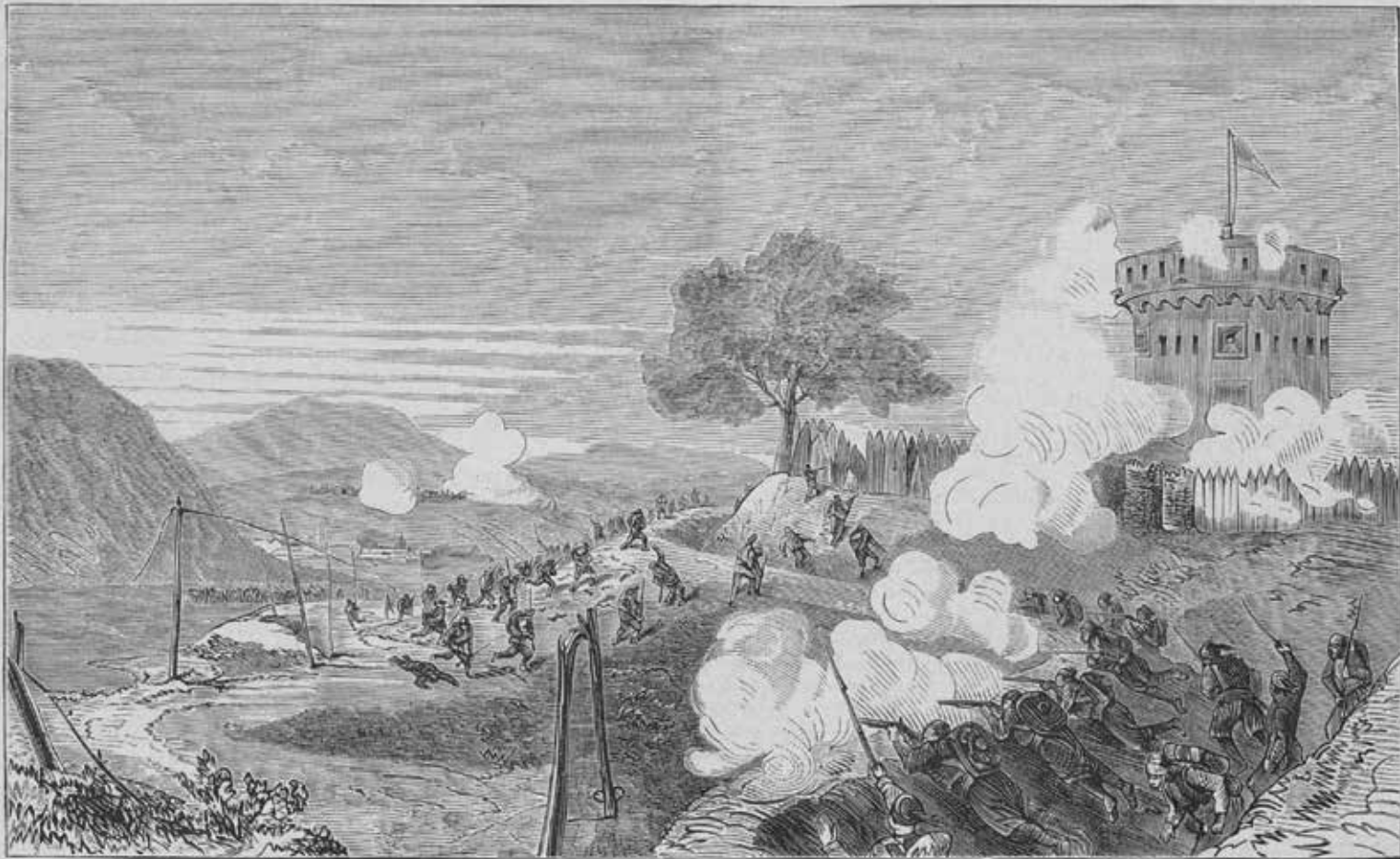

Позоришни трг у Београду.
Полазак трупа у рат. Цртеж
и гравура А. Даугел. Часопис
„Всемирнаја илустрација“,
1876. (ЧС)

Театральная площадь
Белграда. Выступление
войск. Рисунок и гравюра
– А. Даугел. Журнал
«Всемирная иллюстрация»,
1876 г.

и площади. (Грав. А. Даугель).

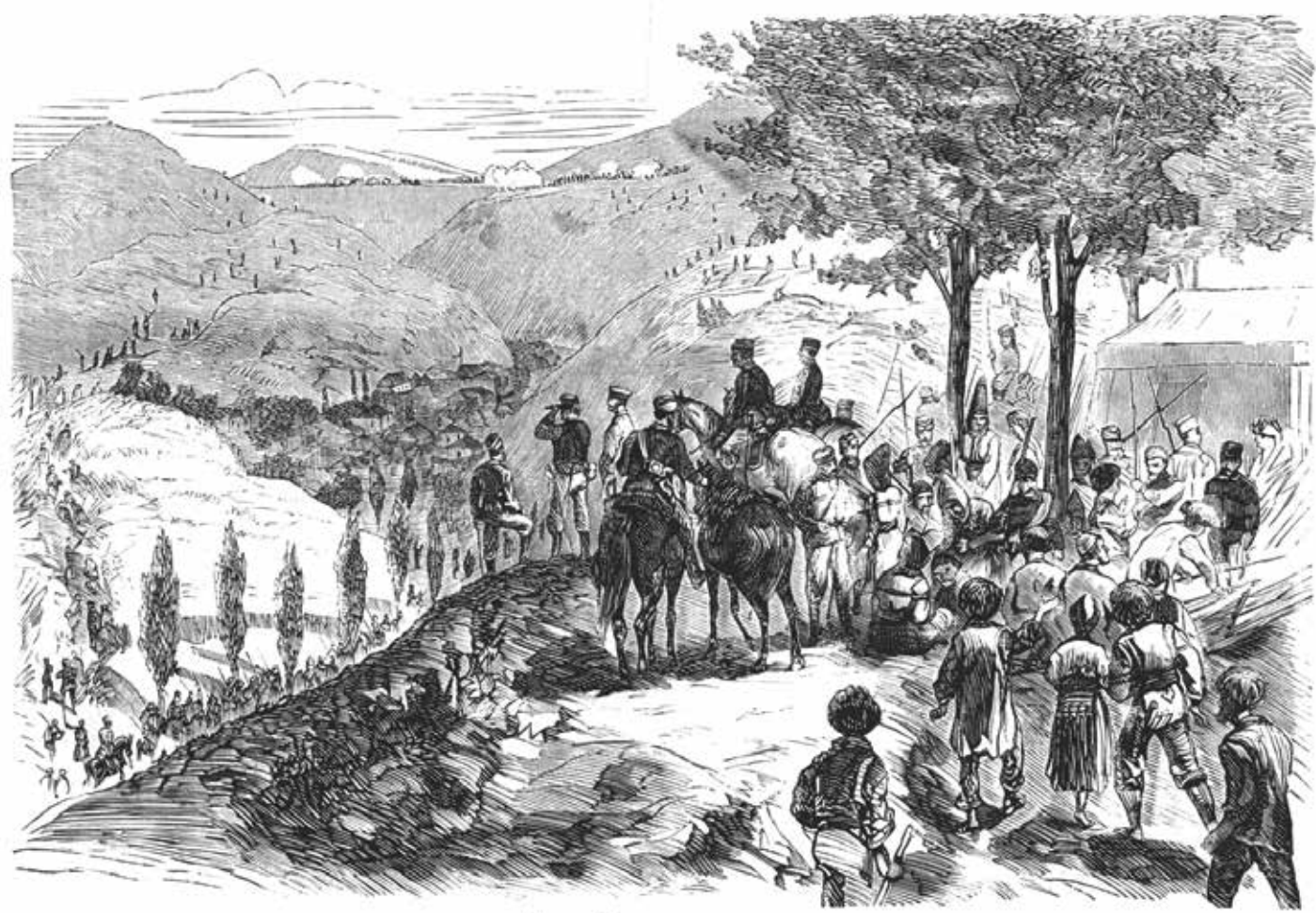
островъ. Сербія.

Событія на Балканскомъ полуостровѣ.—Взятіе сербами турецкаго лагеря при Бабиной Главѣ. (Грав. К. Вейерманг).

Мало погранично утврђење на висоравни Бабина глава освојено је након крваве борбе. Гравура К. Вејерман. Часопис „Пчела“, 1876. (ЧС)

Небольшое приграничное укрепление на высоте Бабина глава было взято после кровопролитного боя. Гравёр К.Вейерман. Журнал «Пчела», 1876 г.

Српска војска. Дор. Козјак. Генералъ Полковникъ Черняевъ. Българи. Платано црква. Сражение при Козјаку 3 Јули 1876 г. Съ наброска Н. К. рѣзавъ Напиеръ.

Мали успешни окршаји нису могли да измене оно најважније – офанзива српске војске је заустављена, устанак у турском залеђу није букнуо. Окршај код Козјака, 3. јул 1876. године. Цртеж Н. К., гравура Напијер. (ЧС)
 Небольшие успешные стычки не смогли изменить главного – наступление сербской армии захлебнулось, восстание в турецком тылу не вспыхнуло. Стычка при Козияке, 3 июля 1876 г. Рисунок Н.К., гравёр Напиер.

Битва при Алексинацѣ. Генералъ Черняевъ лично руководить дѣйствіемъ артиллеріи на шумадскомъ редутѣ. (Грав. О. Май).

М. Г. Черњајев је, према речима С. Грујића, активно учествовао у руковођењу артиљеријском ватром, помажући саветима младе артиљеријске офицере. Гравура О. Мај. Часопис „Всемирнаја илустрација“, 1876. (ЧС)

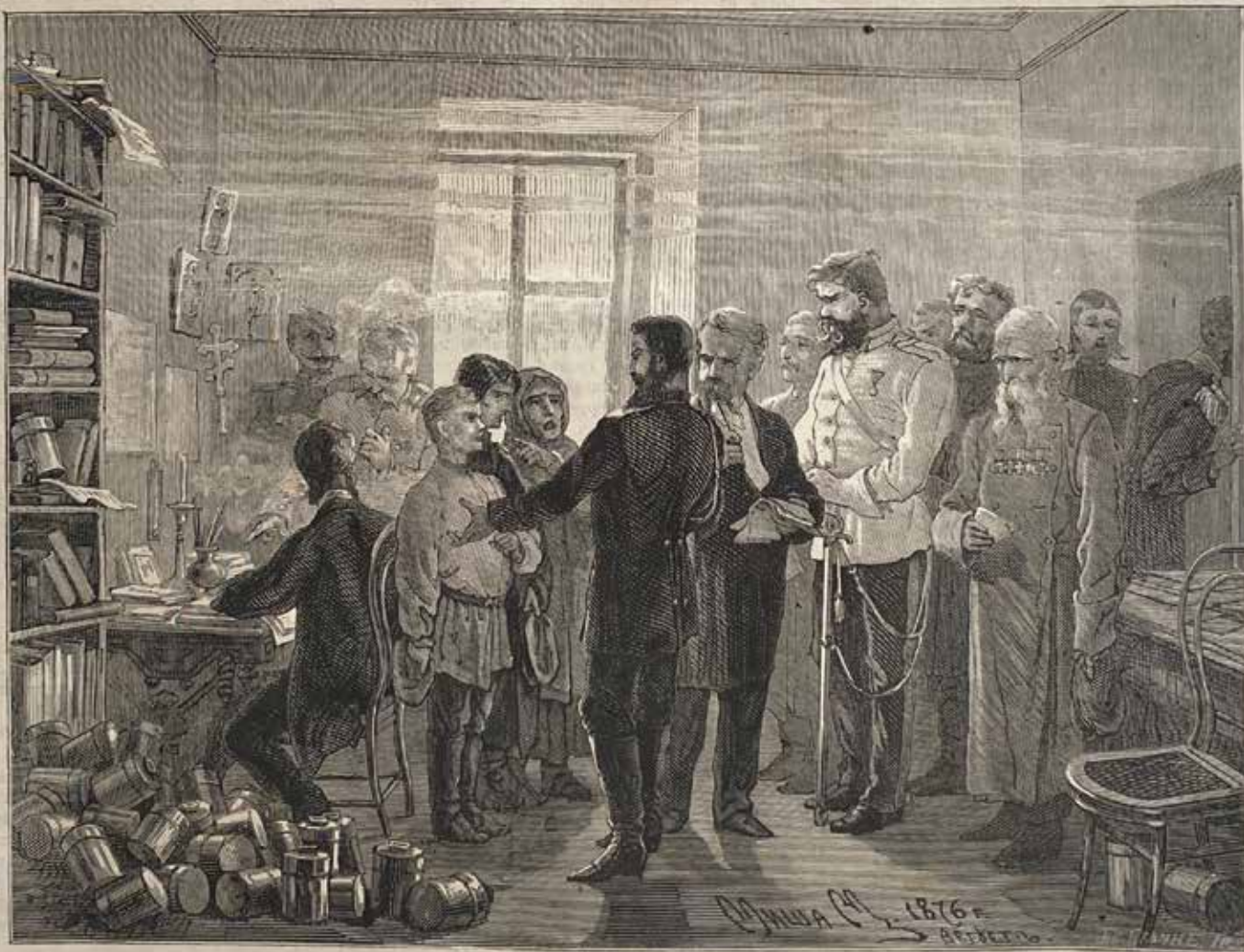
М.Г.Черняев по словам С.Груича активно участвовал в руководстве огнём артиллерии, помогая советом молодым артиллерийским офицерам. Гравёр О.Май, Журнал «Всемирная иллюстрация», 1876 г.

Перенесіє тѣла полковника Раевскаго съ поля сраженія. (Съ набрѣска нашего корреспондента, рис. и грав. А. Даугель).

Пренос тела пуковника Н. Н. Рајевског са бојног поља. Цртеж и гравура – А. Даугел. Часопис „Всемирнаја илустрација“, 1876. (ЧС)

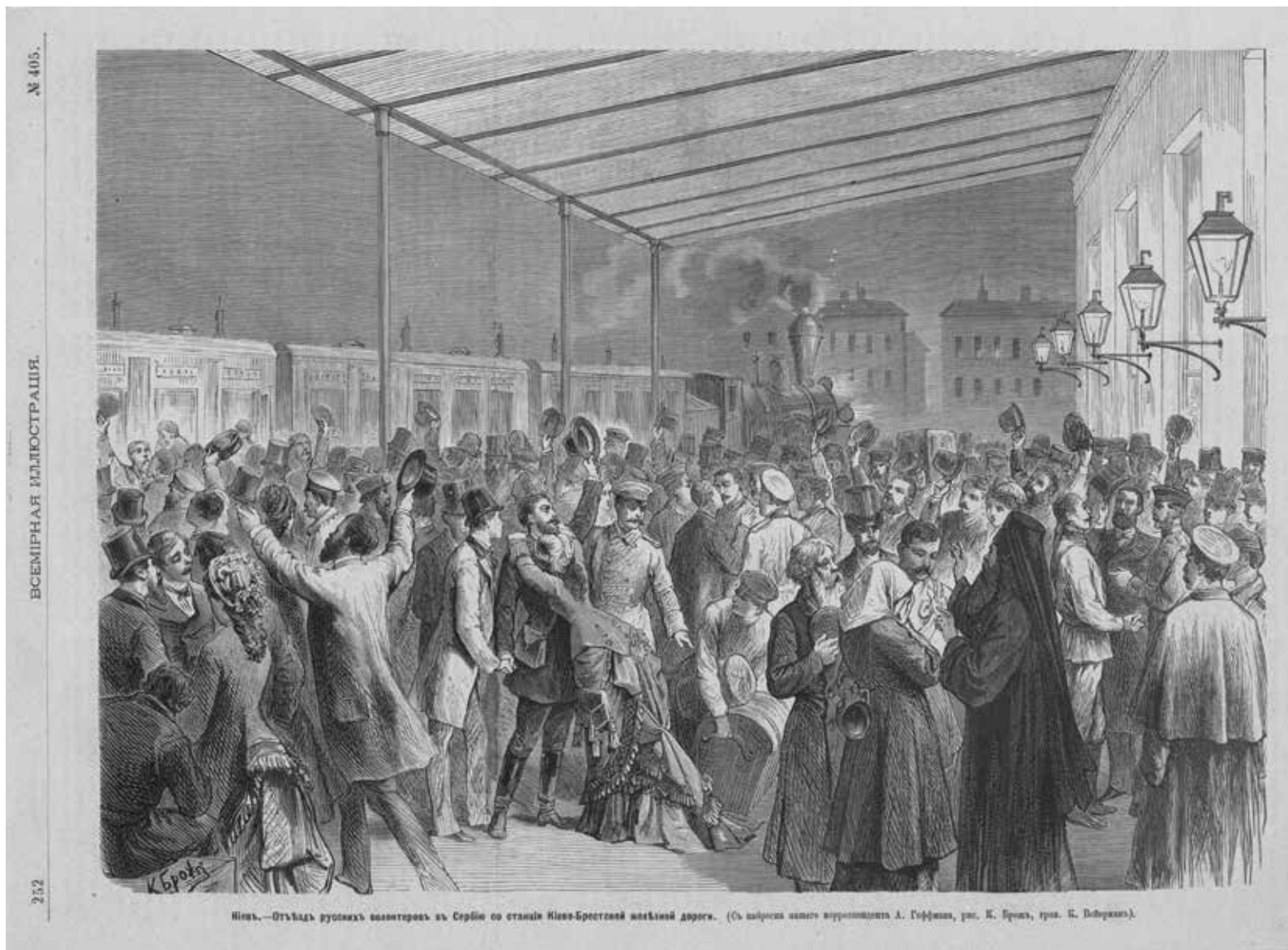
Перенесение тела полковника Н.Н.Раевского с поля сражения. Рисунок и гравюра – А.Даугель. Журнал «Всемирная иллюстрация», 1876 г.

Комната въ Комисіи при Спб. Славянскомъ благотворительномъ Комитетѣ, гдѣ раздаются пособія.

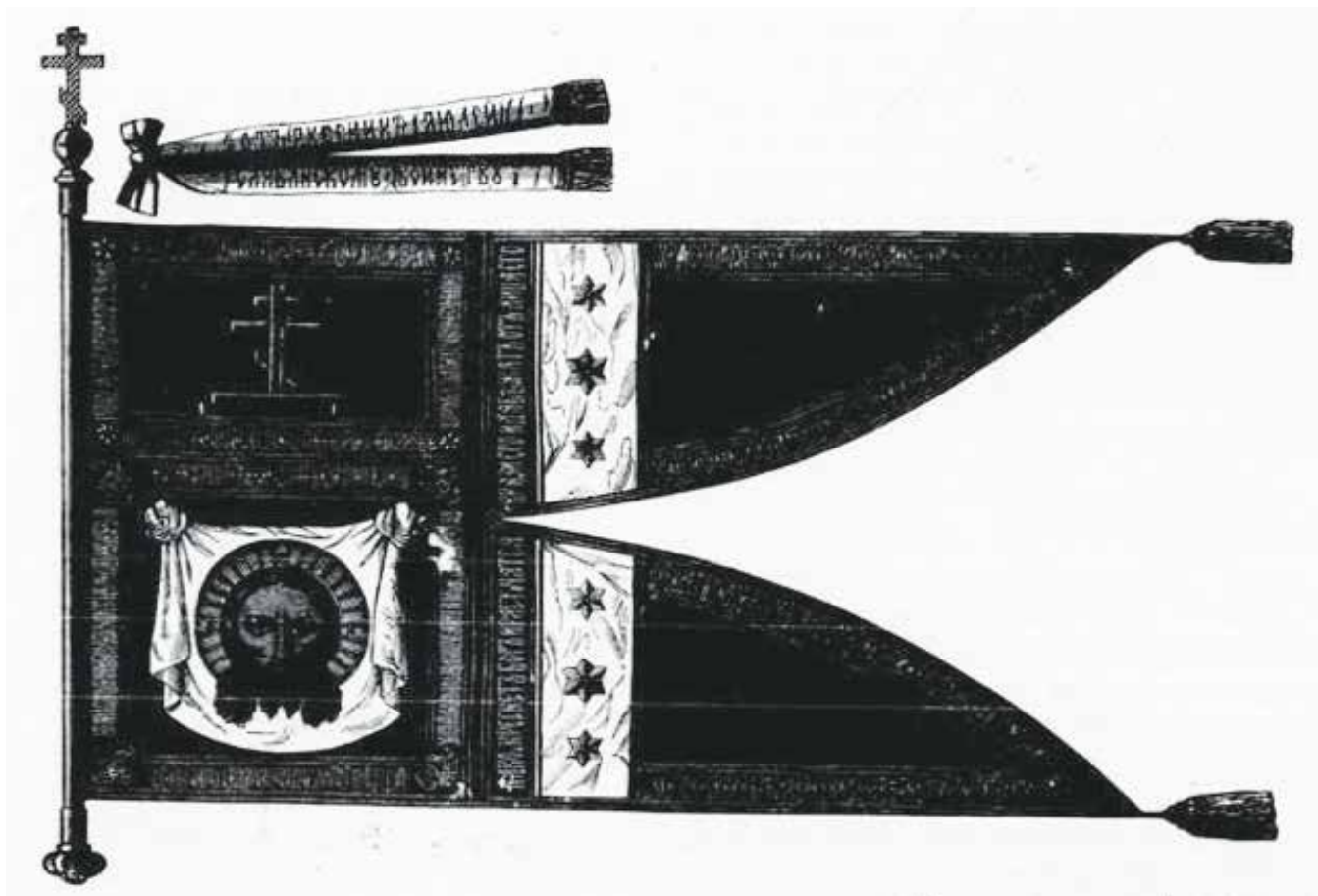
Регистрація добровольца у Словенском комитету. У углу су касице за прикупљање прилога из целе Русије. Часопис „Пчела“, 1876. (ЧС)

Запись добровольцев в Славянском комитете. В углу лежат кружки для пожертвований, принесённые со всех уголков России. Журнал «Пчела», 1876 г.

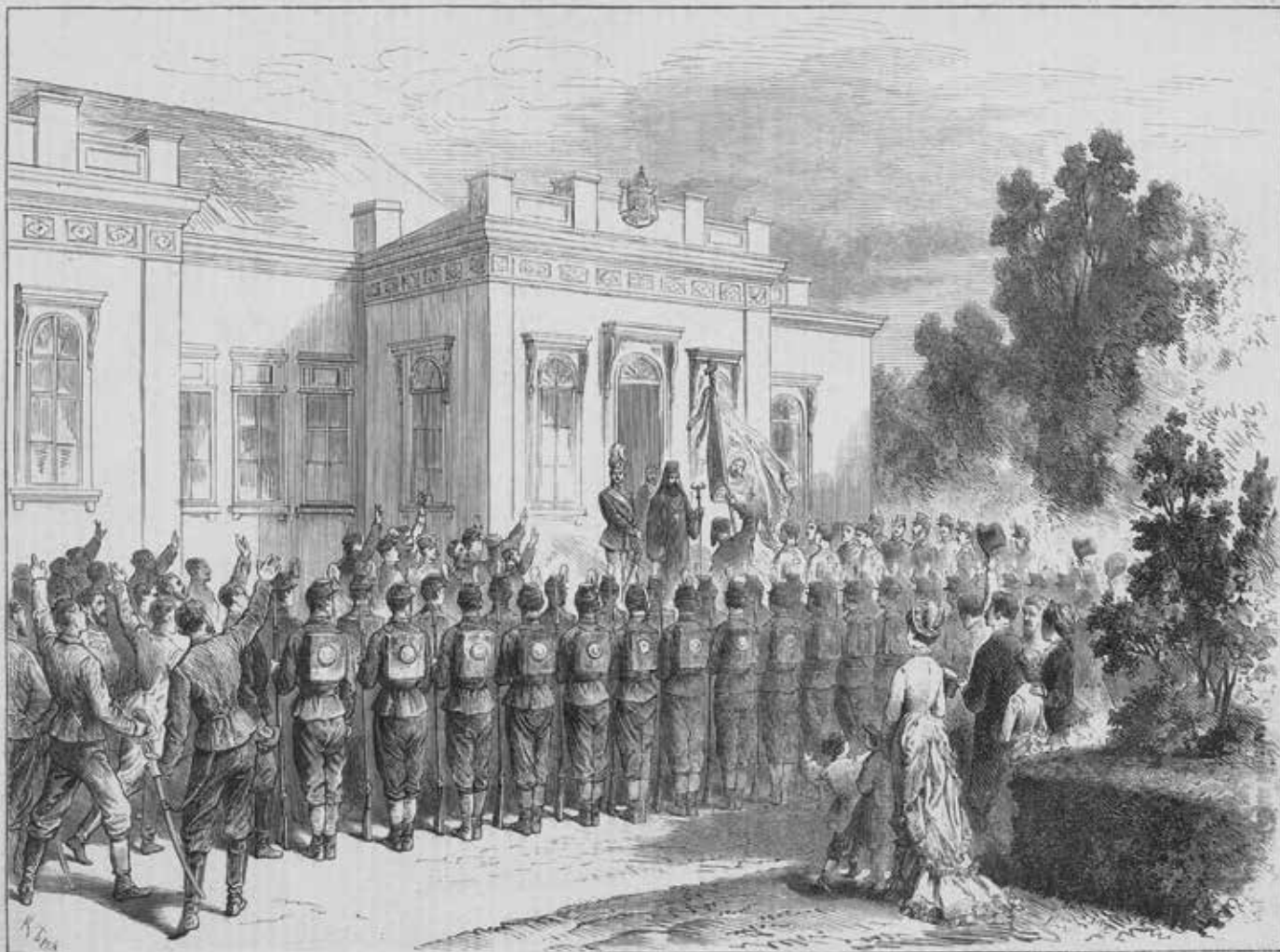

Полазак руских добровољаца из Кијева у Србију. Скица А. Гофман, цртеж К. Брож, гравура К. Вејерман. Часопис „Всемирнаја илустрација“, 1876. (ЧС)

Отъезд русских добровольцев в Сербию из Киева. Набросок А.Гоффман, рисунок К.Брож, гравюра К.Веерман. Журнал «Всемирная иллюстрация», 1876 г.

Застава по узору на заставу Димитрија Донског послата је из Москве у Србију и уручена руском батаљону у Делиграду септембра 1876. Литографија С. Орлова, Москва, 28. септембар 1876. (ГИМ)
Знамя по образцу флага Димитрия Донского посланное из Москвы в Сербию и врученное в сентябре 1876 г. русскому батальону в Делиграде. Литография С. Орлова, Москва, 28 сентября 1876 г.

Событія на Балканском полуостровѣ.—Бѣградъ. Передача знамени, присланнаго москвичами, сербскому войску. (Ъ набросокъ нашего корреспондента, профессора Тодоровича, рис. П. Брожа, грав. К. Веермана).

Долазак знамења Димитрија Донског из Москве у Београд. Скица Тодоровић,
цртеж К. Брож, гравура К. Вејерман. Часопис „Всемирнаја илустрација“, 1876. (ЧС)
Прибытие знамени Дмитрия Донского из Москвы в Белград. Набросок Тодорович,
рисунок К.Брож, гравёр К.Веерман. Журнал «Всемирная иллюстрация», 1876 г.

Бѣлградъ.—Добровольцы на дворѣ зданія военнаго министерства,
ожидающе назначенія.

(Съ наброска нашего специального корреспондента М. П. Федорова, рис. К. Брожъ, грав. Э. Дамьюллеръ).

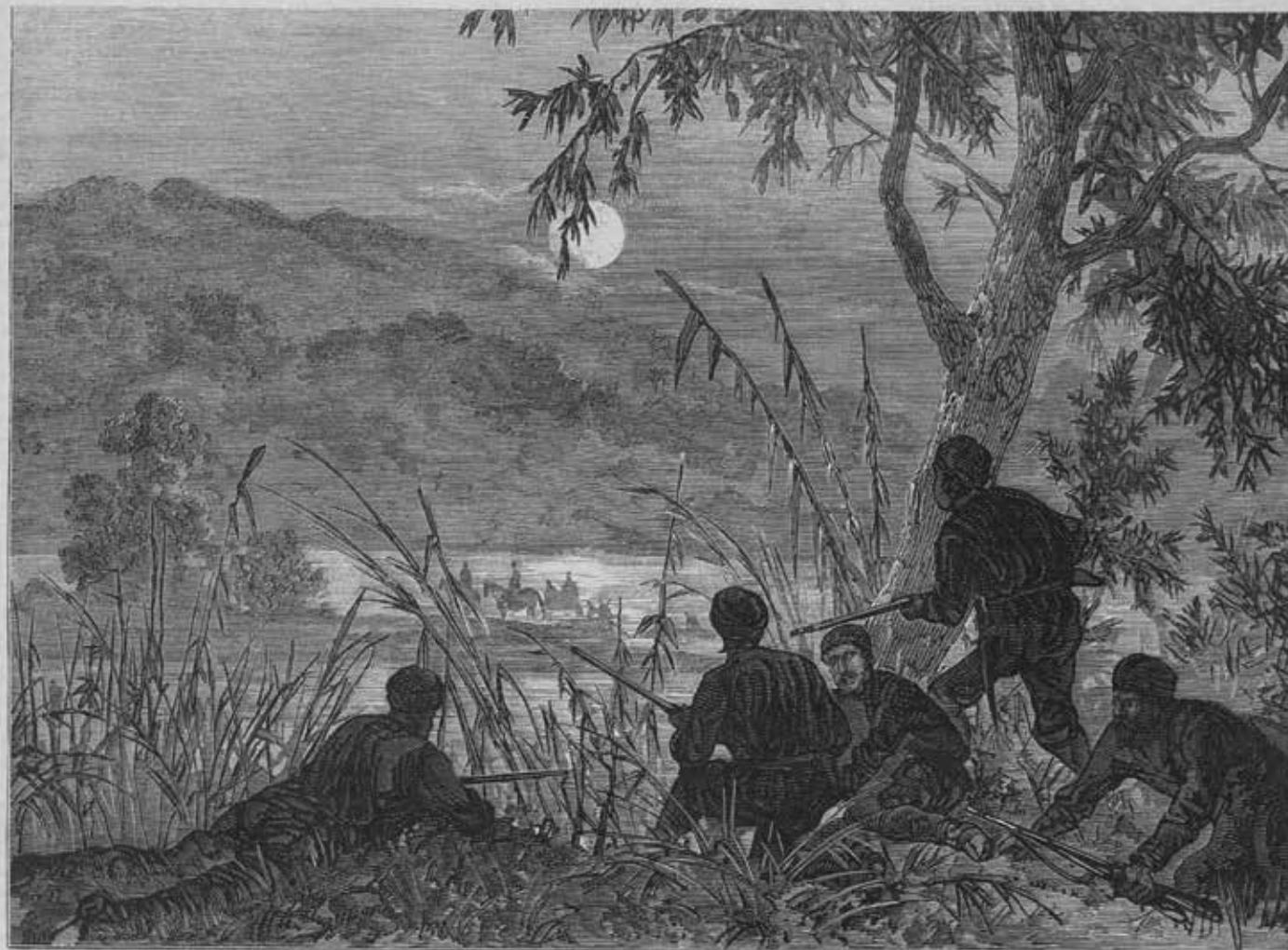
Событія на Балканскомъ полуостровѣ.

Бѣлградъ.—Кафе „Сербской Короны“, гдѣ собираются корреспонденты, волонтеры
и сестры милосердія.

Руски добровољци у Београду, у кафани „Српска круна“ и у дворишту Министарства војске. Скица М. П. Федоров, цртеж К. Брож, гравура Е. Дамјулер. Часопис „Всемирнаја илустрација“, 1876. (ЧС)

Русские добровољцы в Белграде в кафане «Српска круна» и во дворе Военного министерства. Набросок М.П.Фёдоров, рисунок К.Брож, гравюра Э.Дамюллер. Журнал «Всемирная иллюстрация», 1876 г.

Ночная охота русских добровольцев за баши-бузуками на Моравѣ.

Ноћна операција руских добровољаца против башибозука на Морави. Скица М. П. Федоров, цртеж К. Брож, гравура Е. Дамјулера. Часопис „Всемирнаја илустрација“, 1876. (ЧС)

Ночной рейд русских добровольцев против башибузуков на Мораве. Набросок М.П.Фёдорова, рисунок К.Брож, гравюра Э.Дамюллера. Журнал «Всемирная иллюстрация», 1876 г.

Офицеры и добровольцы у штаба генерала М. Г. Черняева, Делиград, почетком септембра 1876. Непознати фотограф. (ГИМ)
Офицеры и добровольцы у штаба генерала М.Г.Черняева, Делиград, начало септембра 1876 г. Фотограф неизвестен.

Проглашење Милана Обреновића за краља. Почасна стража код славолука, украшена цвећем и храстовим лишћем, Делиград, 4. септембра 1876. године. Непознати фотограф. (ГИМ)

Провозглашење Милана Обреновића королём. Почетни караул у триумфалној арки, украшеној цветима и дубовим лишћем, Делиград, 4 септембра 1876 г. Фотограф неизвестен.

Одељење руске болнице за рањенике које је радило под управом хирурга др К. В. Јанковског у Великој школи. Београд, рана јесен 1876. Непознати фотограф. (ГИМ)

Палата русског госпиталя для раненых, действовавшая под руководством хирурга др К.В.Янковского в Великой школе. Белград, начало осени 1876 г. Фотограф неизвестен.

Сарадници санитарног одреда са локалним становништвом, југоисточна Србија, почетак јесени 1876. Непознати фотограф. (ГИМ)

Сотрудники санитарного отряда с местными жителями, юго-восточная Сербия, начало осени 1876 г. Фотограф неизвестен.

Генерал М. Г. Черњајев и официри Тимочко-моравске армије код зграде штаба, јесен 1876. Непознати фотограф. (ГИМ)
Генерал М.Г.Черняев и офицеры Тимокско-Моравской армии у здания штаба, осень 1876 г. Фотограф неизвестен.

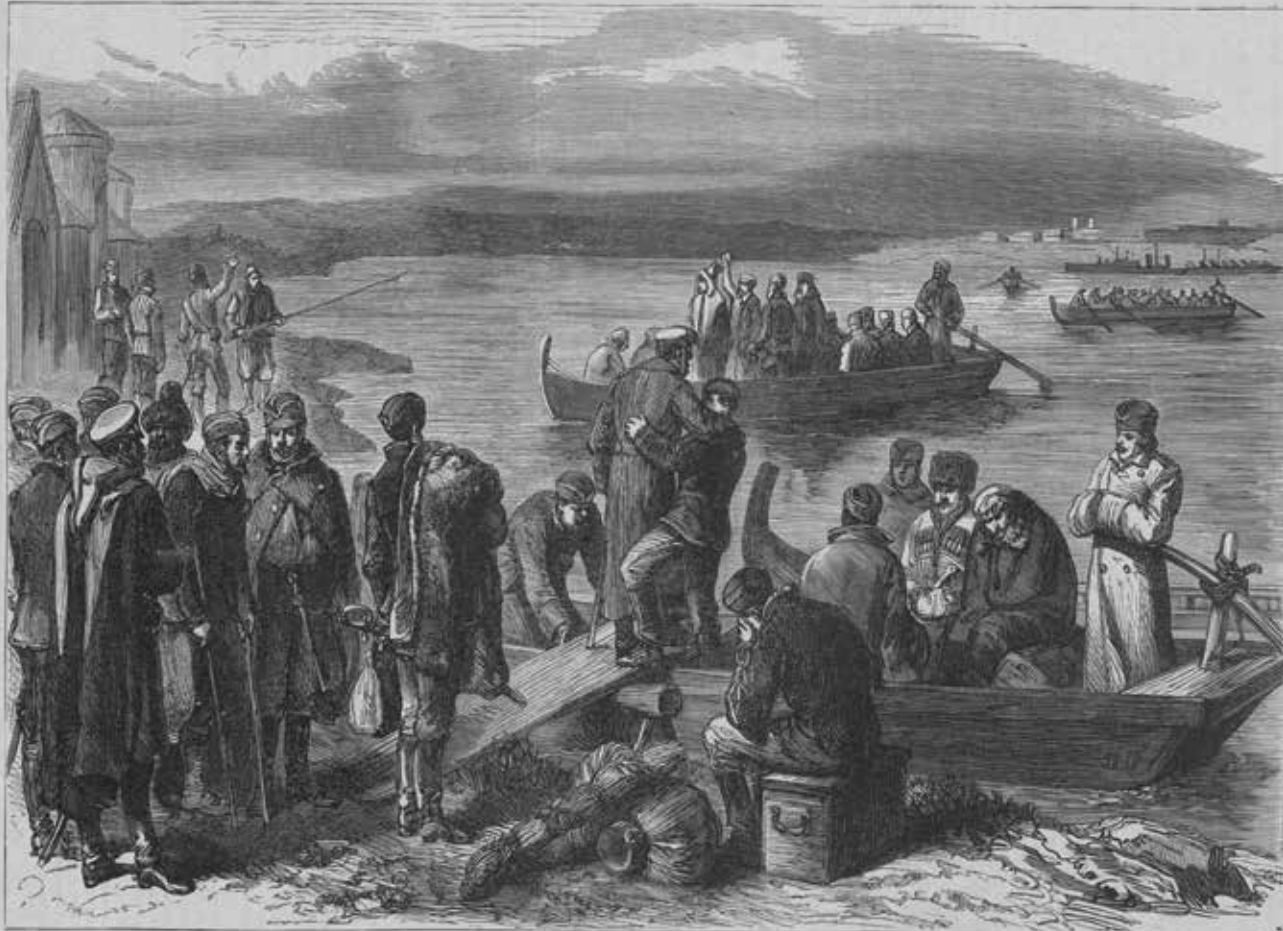
Последња битка у кампањи је била борба код Ђуниса, 17. (29) октобра 1876. Упркос очајничком отпору руских добровољаца и српске војске, Турци су успели да дођу до одлучујуће победе. Гравер А. Шел. Часопис „Всемирнаја илустрација“, 1876. (ЧС)

Последней битвой кампании стало сражение при Джунисе, 17(29) октября 1876 г. Несмотря на отчаянное сопротивление русских добровольцев и сербской армии, туркам удалось одержать решительную победу. Гравёр А.Шель. Журнал «Всемирная иллюстрация», 1876 г.

Событіе на Балканском театрустра. — Выходъ генерала Черняева на возвращеніи съ поле битвы, изъ Бѣлграда. (Съ наброска нашего корреспондента профессора Тодоровича, рис. К. Брож, грав. Э. Дамюллер).

Одлазак М. Г. Черњајева из Србије пропраћен је јавним исказивањем народних осећања. Скица Тодоровић, цртеж К. Брож, гравура Е. Дамјулер. Часопис „Всемирнаја илустрација“, 1876. (ЧС)
Отбытие М.Г.Черняева из Сербии сопровождалось публичным выражением народных чувств. Набросок Тодорович, рисунок К.Брож, гравюра Э.Дамюллер. Журнал «Всемирная иллюстрация», 1876 г.

События на Балканском полуострове. — Сербия. Возвращение русских добровольцев на родину. Переправа их через Дунай из Кладово в Турну-Северин. (Съ гравюра г. Шентберг, грав. А. Даугель).

У новембру и децембру 1876. већина преживелих руских добровољаца је напустила Србију. Чамцима су прелазили Дунав код Кладова до Турну Северина, враћајући се на североисток. Скица Тодоровић, цртеж Шентберг, гравура А. Даугел. Часопис „Всемирнаја илустрација“, 1876. (ЧС)

В ноябре-декабре 1876 г. большинство выживших русских добровольцев покинула Сербию. Они переправлялись через Дунай на лодках из Кладово в Турну-Северин, возвращаясь на северо-восток. Набросок Тодорович, рисунок Шентберг, гравюра А.Даугель, Журнал «Всемирная иллюстрация», 1876 г.

Дружеское Общество в Петербурге 1877.

Дружеское Общество в Петербурге.

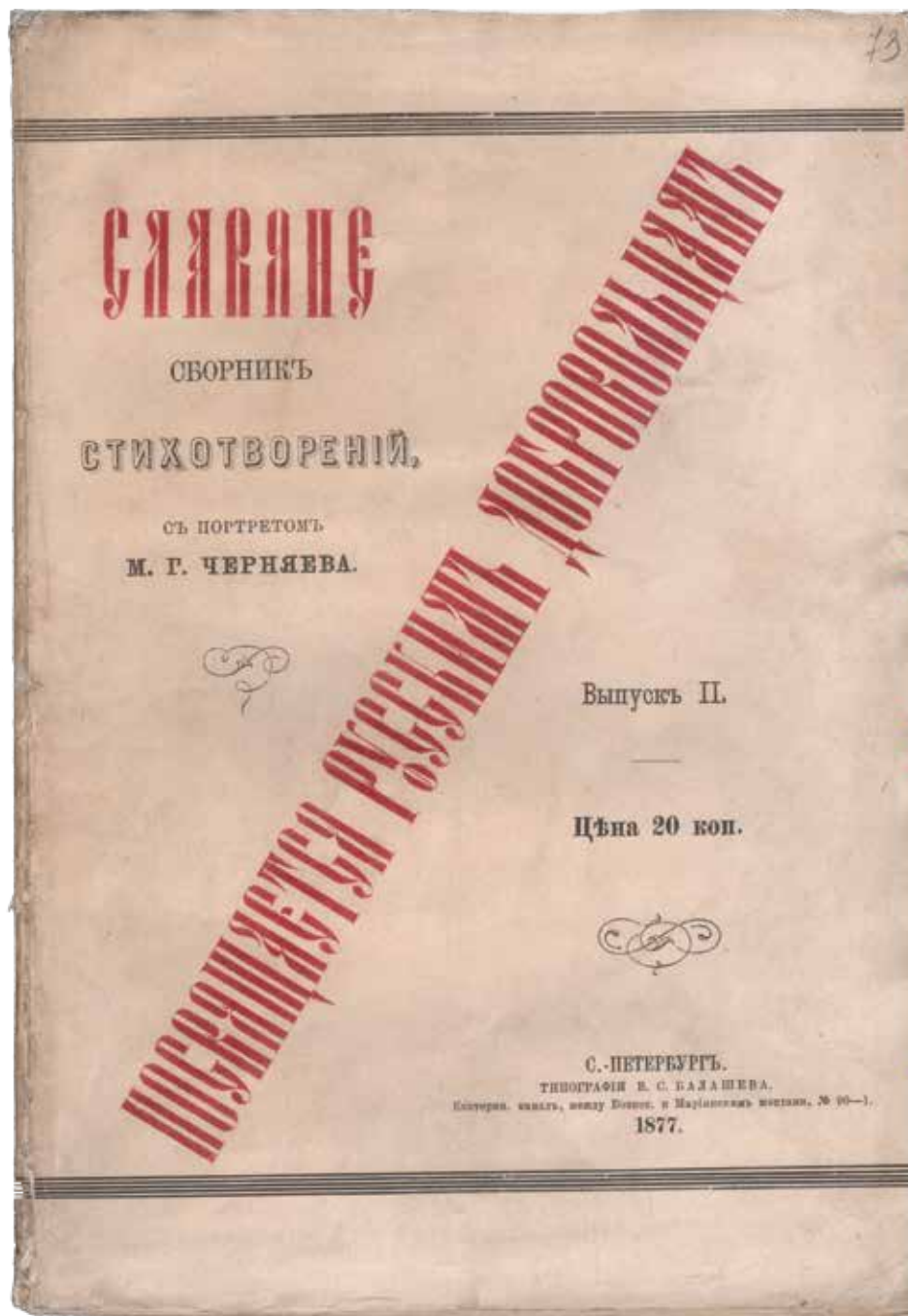
Литограф. Лаврова пер. № 4. С. Петербург, у Мухоморова.

ГЕНЕРАЛЪ-МАІОРЪ МИХАИЛЪ ГРИГОРЬЕВИЧЪ

ЧЕРНЯЕВЪ.

Главнo-Командующій Сербскими Войсками.

Генерал-мајор М. Г. Черњајев у руској униформи. Литографија А. И. Стрелцов, Москва, 19. јануара 1877. године. (ГИМ)
Генерал-мајор М.Г.Черняев в русской форме. Литография А.И.Стрельцова, Москва, 19 января 1877 г.

Збирка песама посвећена руским добровољцима у Србији, са портретом генерала М. Г. Черњајева, јесен 1877. (ГИМ)

Сборник стихотворений, посвящённых русским добровольцам в Сербии, с портретом генерала М.Г.Черныяева, осень 1877 г.

Отцу-Командиру,

Михаилу Григорьевичу!

В этот радостный поздрав-
ляю Вас в день Ангела
Вашего.

Мой Бог одарован
Вашим здоровьем и благополучием
для пользы Царю-Отцу
отечества и во имя во обще
православных Славянских.
Ефимъ Евстафьевъ Мелеховъ.

8 Ноября 1886 года.

Новочеркасскъ.

Сеґање на генерала нису чували само његови пријатељи офицери већ и редови, саборци из Русије... Писмо бившег добровољца Козака Ј. Ј. Мелехова генералу М. Г. Черњајеву, „Слава теби, оче командиру“, 8. новембар 1886. (ГИМ)

Память о генерале хранили не только его друзья офицеры, но и рядовые соратники из России... Письмо бывшего добровольца казака Е.Е.Мелехова генералу М.Г.Черняеву, «Слава тебе, отец командир», 8 ноября 1886 г.

Многочудесни
Михаило Григоријевић!

Име Ваше како патриота и хероја во Русији, осталоће памтено
и во Србији. Војна 1876 года одевила вању ипну братство
народа Рускога и Српскога. Независност Српни засвојила
оногди Русији, утврдила вој Русовине. Стресе уга навалили
угани нашили и ораман Рускини Крехе осврени во оу-
тени овалитву видимих самобитности на Гевигт. Да благо-
словите Господи Русији и Србији, да саседа нас ова знаме
братова на салву и радости Васе, осмисле и створе брат.
Кило блаженіи наших

Успрехо благодаро Васе за подуби створити и за
Кичку о боресте осврени самобитности Рускоје доброты.
дань ооложившиа, вост русов за братио 1876 года.

Со хуботани рускога уваженія и душевною преданостию,
като сеце сиб

Вашинь

Богословителъ

Митрополита Српског,
Михаило

Београдъ
2го Марта 1881 года.

Топео однос према генералу М. Г. Черњајеву изразио је и митрополит Михаило (Јовановић). Писмо генералу М. Г. Черњајеву, 2. март 1881. „Име Ваше као патриота и хероја Русије остаће запамћено и у Србији“. (ГИМ)

Теплое отношение к генералу М.Г.Черняеву выражал и митрополит Михаила (Йованович). Письмо генералу М.Г.Черняеву, 2 марта 1881 г. «Имя Ваше как патриота и героя России, останется памятным и в Сербии».

Споменик руским добровольцима код Алексинца, подигнут 1880.

Литографија М. Јорговић. Београд, 1880. (ЧС)

Памятник русским добровольцам под Алексинцем, возведенный в 1880 г.

Литография М. Йорговича. Белград, 1880 г.

Каталoшки попис

Список експонатов

1. Писмо пуковника Н. Н. Рајевског генералу М. Г. Черњајеву о жељи да дође у Србију да се бори против Турака, 24. фебруар 1876. (ГИМ) / Письмо полковника Н.Н.Раевского генералу М.Г. Черняеву о стремлении приехать в Сербию, чтобы воевать с турками, 24 февраля 1876 г.
2. Извод из персоналног досијеа М. Г. Черњајева од ступања у војску 1847. године, Санкт Петербург, 1899. (ГИМ) / Послужной список М.Г.Черняева от вступления с 1847 г., Санкт-Петербург, 1899 г.
3. Генерал М. Г. Черњајев уочи одласка у Србију, Санкт Петербург, 1875. Фотограф В. Весенберг (ГИМ) / Генерал М. Г. Черняев накануне выезда в Сербию, Санкт-Петербург, 1875 г. Фотограф В.Везенберг
4. Одлука о додели пензије генерал-мајору М. Г. Черњајеву, 31. август 1875. (ГИМ) / Решение о назначении пенсии генерал-майору М.Г.Черняеву, 31 августа 1875 г.
5. Белешка Н. Н. Рајевског о организацији партизанског рата на Балкану и српско-бугарској акцији против Турака уз подршку Русије, 20. април 1867. (ГИМ) / Записка Н.Н.Раевского об организации партизанской войны на Балканах и сербскоболгарской акции против турок при поддержке России, 20 апреля 1867 г.
6. Проглас „Ми смо Руси, припадамо великом словенском племену“, 2. децембра 1875. године (ГИМ) / Прокламация «Мы – русские, принадлежим к великому племени Славянскому», 2 декабря 1875 г.
7. Група српских устаника из Херцеговине, Дубровник, 1875. Фотограф А. Јеласка (ГИМ) / Группа сербских повстанцев из Герцеговины, Дубровник, 1875 г. Фотограф А.Иеласка
8. Карта ратишта у европској Турској (Херцеговина, Босна, Србија, Бугарска и делови Румуније и Албаније), коју је 1876. саставио пуковник Генералштаба Н. Д. Артамонов у размери 1:1.350.000, објављена у прилогу дневнику „Биржевије ведомости“. (ГИМ) / Карта театра войны в Европейской Турции (Герцеговина, Босния, Сербия, Болгария и частей Румынии и Албании), составленная в 1876 г. полковником генерального штаба Н. Д. Артамоновым в масштабе 1:1350000, опубликованная в приложении к «Биржевым ведомостям»
9. Указ о постављењу М. Г. Черњајева за генерала српске војске, 12. мај 1876. (ГИМ) / Патент на чин генерала сербской армии М.Г.Черняеву, 12 мая 1876 г.
10. Генерал М. Г. Черњајев у српској униформи. Литографија А. И. Стрелцова, Москва, 6. јул 1876. (ГИМ) / Генерал М.Г. Черняев в сербской форме. Литография А.И.Стрельцова, Москва, 6 июля 1876 г.
11. Смoтра српске народне војске. Београд, лето 1876. Непознати фотограф (ГИМ) / Построение сербского ополчения. Белград, лето 1876 г. Фотограф неизвестен.
12. Строго поверљиво писмо Милана Обреновића генералу М. Г. Черњајеву о изгледима борбе Србије за државну независност, 5. јун 1876. (ГИМ) / Строго секретное письмо Милана Обреновича генералу М. Г. Черняеву о перспективах борьбы Сербии за государственную независимость, 5 июня 1876 г.

13. Проглас Милана Обреновића о објави рата српског народа османској Порти, 18. јун 1876. (ГИМ) / Прокламација Милана Обреновича об објављенији войни между сербским народом и османској Портој, 18 јуна 1876 г.
14. Почетак рата 1876. Скидање турске заставе са Београдске тврђаве и полазак српских трупа у рат. Цртеж А. Балдинер, гравура И. Матјушина. Часопис „Всемирнаја илустрација“, 1876. (ГИМ) / Начало войны 1876 г. Падение турецкого флага в белградской цитадели и выступление сербских войск. Рисунок А.Бальдинер, гравюра И.Матюшин. Журнал «Всемирная иллюстрация», 1876 г.
15. Позоришни трг у Београду. Полазак трупа у рат. Цртеж и гравура А. Даугел. Часопис „Всемирнаја илустрација“, 1876. (ЧС) / Театральная площадь Белграда. Выступление войск. Рисунок и гравюра – А.Даугел. Журнал «Всемирная иллюстрация», 1876 г.
16. Подела оружја српским добровољцима. Гравура О. Бојарског. часопис „Кругозор“, 1876. (ГИМ) / Раздача оружия сербским добровольцам. Гравюра О.Боярского. Журнал «Кругозор», 1876 г.
17. Бој на висоравни Бабина глава, северно од Пирота, 20. јуна 1876, био је прва битка у српско-турском рату. Ксилографија Вејерман. Часопис „Нива“, 1876. (ЧС) / Бой у высоты Бабина глава к северу от Пирота 20 июня 1876 г. был первым боем сербскотурецкой войны. Ксилография Веерман. Журнал «Нива», 1876 г.
18. Николај Алексејевич Кирејев, један од организатора пребацивања добровољаца у Србију, члан Словенског комитета, погинуо 6. јула 1876. Фотографија К. И. Бергамаско (ГИМ) / Николай Алексеевич Киреев, один из организаторов переброски добровольцев в Сербию, член Славянского комитета, погибший 6 июля 1876 г. Фотография К.И.Бергамаско.
19. Проглас о погибији Н. А. Кирејева појачао је доток добровољаца у Србију, 13. август 1876. (ГИМ) / Прокламација о гибели Н.А.Киреева увеличила приток добровольцев в Сербию, 13 августа 1876 г.
20. Писмо Милана Обреновића А. А. Кирејеву у којем изражава саучешће због погибије његовог брата Н. А. Кирејева, јул 1876. (ГИМ) / Письмо Милана Обреновича А.А.Кирееву с выражением сочувствия по поводу гибели его брата Н.А.Киреева, июль 1876 г.
21. Наде да ће се водити партизански рат иза непријатељских линија нису се оствариле. Пропагандни плакат. Генерал М. Г. Черњајев и вође устанка у Херцеговини. Литографија П. З. Корњева, Москва, 7. август 1876. (ГИМ) / Надежды на партизанскую войну в тылу противника не оправдалась. Пропагандистский плакат. Генерал М.Г.Черняев и лидеры восстания в Герцеговине. Литография П.З.Корнева, Москва, 7 августа 1876 г.
22. Мало погранично утврђење на висоравни Бабина глава освојено је након крваве борбе. Гравура К. Вејерман. Часопис „Пчела“, 1876. (ЧС) / Небольшое приграничное укрепление на высоте Бабина глава было взято после кровопролитного боя. Гравёр К.Вейерман. Журнал «Пчела», 1876 г.
23. Заузимање утврђења је било важно за планирано муњевито напредовање према југоистоку. Скица дописника М. И., гравура – Перигорски. Часопис „Нива“, 1876. (ЧС) / Взятие укрепления было важно для планировавшегося молниеносного продвижения по направлению на юго-восток. Набросок корреспондента М.И., Гравёр Перигорский, Журнал «Нива», 1876 г.
24. Битка на Бабиној глави је постала легендарна епизода у пропаганди Словенског комитета. Литографија –И. Гаврилов, Москва, 10. јул 1876. (ГИМ) / Бой у Бабиной главы стал легендарным эпизодом в пропаганде Славянского комитета, Литография И.Гаврилова, Москва, 10 июля 1876 г.
25. / Ово је била прва победа српске војске у рату који Србија, нажалост, није могла да добије. Цртеж А. Балдингер, гравура К. Вејерман. Часопис „Пчела“, 1876. (ЧС) / Эта победа стала первой победой сербского оружия на войне, которую Сербия, к сожалению, выиграть не могла. Рисунок А.Бальдингер, гравёр К.Вейерман. Журнал «Пчела», 1876 г.

26. Мали успешни окршаји нису могли да измене оно најважније – офанзива српске војске је заустављена, устанак у турском залеђу није букнуо. Окршај код Козјака, 3. јул 1876. године. Цртеж Н. К., гравура Напијер. (ЧС) / Небольшие успешные стычки не смогли изменить главного – наступление сербской армии захлебнулось, восстание в турецком тылу не вспыхнуло. Стычка при Козияке, 3 июля 1876 г. Рисунок Н.К., гравёр Напиер.

27. Борба код Врбице 18. јула 1876. Српско-турски рат. Русија. 1876–1877. Литографија И. А. Голишева, Москва, 7. август 1876. (ГИМ) / Бой у Врбицы 18 июля 1876 г. Сербско-турецкая война. Россия. 1876-1877 гг. Литография И.А.Гольшева, Москва, 7 августа 1876 г.

28. Шифровани телеграм врховног команданта, кнеза Милана Обреновића, команданту Тимочко-моравске војске, генералу М. Г. Черњајеву, о кретању трупа, 19. јул 1876. (ГИМ) / Шифрованная телеграмма от Верховного командующего князя Милана Обреновича командующему Тимокско-Моравской армии генералу М.Г.Черняеву о движении войск, 19 июля 1876 г.

29. Турци су покренули активну офанзиву код Алексинца 12. августа 1876. Москва, 1. септембар 1876. Уметник В. Малишев (ГИМ) / Турки перешли в активное наступление под Алексинцом 12 августа 1876 г. Москва, 1 сентября 1876 г. Художник В.Малышев.

30. Борба Срба са Турцима код Сјенице. Москва, 4. август 1876. Уметник В. Малишев (ГИМ) / Бой сербов с турками у Сеницы. Москва, 4 августа 1876 г. Художник В.Малышев.

31. М. Г. Черњајев је, према речима С. Грујића, активно учествовао у руковођењу артиљеријском ватром, помажући саветима младе артиљеријске официре. Гравура О. Мај. Часопис „Всемирнаја илустрација“, 1876. (ЧС) / М.Г.Черняев по словам С.Груича активно участвовал в руководстве огнём артиллерии, помогая советом молодым артиллерийским офицерам. Гравёр О.Май, Журнал «Всемирная иллюстрация», 1876 г.

32. У борби код Горњег Адровца 20. августа 1876. погинуо је још један од изузетних организатора добровољачког покрета, пуковник Н. Н. Рајевски. Српска војна капа Н. Н. Рајевског са трагом метка који је погодио леву слепоочницу. (ГИМ) / В бою у Горнего Адровца 20 августа 1876 г. был убит еще один из выдающихся организаторов добровольческого движения – полковник Н.Н.Раевский. Сербская военная шапка Н.Н.Раевского со следом от пули, ударившей в левый висок.

33. Пренос тела пуковника Н. Н. Рајевског из Саборне цркве у Београду на пароброд. Скица Тодоровић, цртеж К. Брож, гравура Е. Дамјулер. Часопис „Всемирнаја илустрација“, 1876. (ЧС) / Перенесение тела полковника Н.Н.Раевского из Соборной церкви в Белграде на пароход. Набросок Тодоровича, рисунок К.Брож, гравюр Э.Дамюллер, Журнал «Всемирная иллюстрация», 1876 г.

34. Пренос тела пуковника Н. Н. Рајевског са бојног поља. Цртеж и гравура – А. Даугел. Часопис „Всемирнаја илустрација“, 1876. (ЧС) / Перенесение тела полковника Н.Н.Раевского с поля сражения. Рисунок и гравюра – А.Даугель. Журнал «Всемирная иллюстрация», 1876 г.

35. Пропагандни летак у знак подршке добровољачком покрету са херојима српско-турског рата 1876. године: кнез Никола Петровић, кнез Милан Обреновић, генерал М. Г. Черњајев, пуковник Н. Н. Рајевски и Н. А. Кирејев. Песма Ф. Б. Милер, Москва, 1876. (ГИМ) / Пропагандистская листовка в поддержку добровольческого движения с героями сербскотурецкой войны 1876 г.: князь Никола Петрович, князь Милан Обренович, генерал М.Г.Черняев, полковник Н.Н.Раевский и Н.А.Киреев. Стихотворение Ф.Б.Миллера., Москва, 1876 г.

36. Поред руских официра, у Србији су били активни и руски медицински радници. Руска болница на Топчидеру била је једна од установа која је решавала проблем преоптерећености рањеницима. Скица Тодоровић, цртеж А. Балдингер, гравура А. Даугел. Часопис „Всемирнаја илустрација“, 1876. (ЧС) / Кроме русских офицеров в Сербии активно действовали русские медицинские работники. Русский госпиталь в Топчидере был один из учреждений, решавших проблему переполнения ранеными. Набросок Тодоровича, рисунок А.Бальдингер, гравёр А.Даугель, Журнал «Всемирная иллюстрация», 1876 г.

37. Апел Московског словенског комитета за подршку балканским Словенима, 28. јун 1876. (ГИМ) / Призыв о поддержке балканских славян Московского Славянского комитета, 28 июня 1876 г.
38. Писмо председника Московског словенског комитета И. С. Аксакова генералу М. Г. Черњајеву о природи добровољачког покрета „Рат води сам руски народ“, 7. септембар 1876. (ГИМ) / Письмо председателя Московского славянского комитета И.С.Аксакова генералу М.Г.Черняеву о природе добровольческого движения «войну ведёт сам русский народ», 7 сентября 1876 г.
Регистрација добровољаца у Словенском комитету. У углу су касице за прикупљање прилога из целе Русије. Часопис „Пчела“, 1876. (ЧС)
Запись добровольцев в Славянском комитете. В углу лежат кружки для пожертвований, принесённые со всех уголков России. Журнал «Пчела», 1876 г.
39. Полазак руских добровољаца из Кијева у Србију. Скица А. Гофман, цртеж К. Брож, гравура К. Вејерман. Часопис „Всемирнаја илустрација“, 1876. (ЧС) / Отъезд русских добровольцев в Сербию из Киева. набросок А.Гоффман, рисунок К.Брож, гравюра К.Веерман. Журнал «Всемирная иллюстрация», 1876 г.
40. Писмо, са донацијом за потребе добровољачког покрета, које су генералу М. Г. Черњајеву упутили становници града Коротојака, 8. октобар 1876. (ГИМ) / Письмо с пожертвованием на нужды добровольческого движения, переданное генералу М.Г.Черняеву жителями города Коротояк, 8 октября 1876 г.
41. Писмо, са донацијом за потребе добровољачког покрета, које су генералу М. Г. Черњајеву упутили становници града Анањевска, 16. новембар 1876. (ГИМ) / Письмо с пожертвованием на нужды добровольческого движения, переданное генералу М.Г.Черняеву жителями города Ананьевск, 16 ноября 1876 г.
42. Извештај Комисије Санктпетербуршког одељења Словенског комитета за прикупљање прилога у корист балканских Словена, 12. октобар 1876. (ГИМ) / Доклад комиссии Санкт-Петербургского отдела Славянского комитета по сбору пожертвований в пользу Балканских славян, 12 октября 1876 г.
43. Пропагандни плакат. Лидери зараћених страна (Милан Обреновић, Никола Петровић, Абдул-Хамид) и генерал М. Г. Черњајев. Литографија В. Морозов, Москва, 28. септембар 1876. (ГИМ) / Пропагандистский плакат. Монархи противоборствующих сторон (Милан Обренович, Никола Петрович, Абдул-Гамид) и генерал М.Г.Черняев. Литография – В.Морозов, Москва, 28 сентября 1876 г.
44. Икона Пресвете Богородице, послата из Москве кнезу Милану Обреновићу септембра 1876. Илустрација А. О. Адамов, гравура Н. Крижановски. „Кругозор“, 1876. (ГИМ) / Икона Пресвятой Богородицы, посланная из Москвы князю Милану Обреновичу в сентябре 1876 г., Автор иллюстрации А.О.Адамов, гравюра К.Крыжановский. «Кругозор», 1876 г.
45. Шифровани телеграми председника Московског словенског комитета И. С. Аксакова пуковнику Г. А. Вулферту, шураку М. Г. Черњајева, о пребацавању добровољаца у Србију, 28. август 1876. и 12. септембар 1876. (ГИМ) / Шифрованные телеграммы председателя Московского славянского комитета И.С.Аксакова полковнику Г.А.Вульфурту, шурина М.Г.Черняева, о пересылке добровольцев в Сербию, 28 августа 1876 г. и 12. сентября 1876 г.
46. Руски добровољац у Србији Михаил Пичугин, учесник српско-турског рата. Фотограф Јовановић. Београд, јесен 1876. године (ГИМ) / Русский доброволец в Сербии Михаил Пичугин, участник сербско-турецкой войны. Фотограф Йованович. Белград, осень 1876 г.
47. Руски добровољац у Србији Г. И. Пикуль, бивши официр 148. каспијског пешадијског пука. Фотограф А.И.Јасвоин. Београд, јесен 1876. (ГИМ) / Русский доброволец в Сербии Пикуль Г.И., бывший офицер 148-го пехотного Каспийского полка. Фотограф А.И.Ясвоин. Белград, осень 1876 г.
48. Телеграм председника Московског словенског комитета И. С. Аксакова пуковнику Г. А. Вулферту, шураку М. Г. Черњајева, о потреби чувања тајности у преписци о пребацавању добровољаца, 25. септембар 1876. (ГИМ) / Телеграмма председателя Московского

славянского комитета И.С.Аксакова полковнику Г.А.Вульфурту, шурина генерала М.Г.Черняева, о необходимости соблюдения тайны в переписке о переброске добровольцев, 25 сентября 1876 г.

49. Поверљиво писмо председника Московског словенског комитета И. С. Аксакова пуковнику Г. А. Вульфурту, шураку М. Г. Черњајева, о преносу оружја у Србију, 5. октобар 1876. (ГИМ) / Секретное письмо председателя Московского славянского комитета И.С.Аксакова полковнику Г.А.Вульфурту, шурина генерала М.Г.Черняева, о переброске оружия в Сербию, 5 октября 1876 г.

50. Застава по узору на заставу Димитрија Донског послата је из Москве у Србију и уручена руском батаљону у Делиграду септембра 1876. Литографија С. Орлова, Москва, 28. септембар 1876. (ГИМ) / Знамя по образцу флага Димитрия Донского посланное из Москвы в Сербию и вручённое в сентябре 1876 г. русскому батальону в Делиграде. Литография С.Орлова, Москва, 28 сентября 1876 г.

51. Застава по узору на заставу Димитрија Донског послата је из Москве у Србију и уручена руском батаљону у Делиграду септембра 1876. Литографија С. Орлова, Москва, 28. септембар 1876. (ГИМ) / Знамя по образцу флага Димитрия Донского посланное из Москвы в Сербию и вручённое в сентябре 1876 г. русскому батальону в Делиграде. Литография С.Орлова, Москва, 28 сентября 1876 г.

52. Долазак знамења Димитрија Донског из Москве у Београд. Скица Тодоровић, цртеж К. Брож, гравура К. Вејерман. Часопис „Всемирнаја илустрација“, 1876. (ЧС) / Прибытие знамени Дмитрия Донского из Москвы в Белград. Набросок Тодорович, рисунок К.Брож, гравёр К.Веерман. Журнал «Всемирная иллюстрация», 1876 г.

53. Долазак руских добровољаца у Смедерево. Гравура О. Мај. Часопис „Всемирнаја илустрација“, 1876. (ЧС) / Приезд русских добровольцев в Смедерево. Гравюра О.Май. Журнал «Всемирная иллюстрация», 1876 г.

54. Добровольци из Србије и неослобођених српских земаља, заједно са руским добровољцем подофициром Т. П. Шчербином, који је из Москве донео знамење Димитрија Донског у Београд септембра 1876. Непознати фотограф. (ГИМ) / Добровольцы из Сербии и неосвобождённых сербских земель и русский доброволец унтер-офицер Т.П.Щербина, который привез в Белград из Москвы знамя Дмитрия Донского, сентябрь 1876 г. Фотограф неизвестен.

55. У Србију је стигао, као добровољац, и познати руски сликар В. Д. Поленов, који није само учествовао у борбеним дејствима већ је слао и бројне цртеже у руску штампу. Један од њих је „Залеђе српске војске“. Часопис „Пчела“, 1876. (ГИМ) / В Сербию прибыл в качестве добровольца и выдающийся русский художник В.Д.Поленов, который не только участвовал в боевых действиях, но и послал в печать ряд зарисовок. Одна из них «Тыл сербской армии». Журнал «Пчела», 1876 г.

56. Ноћна операција руских добровољаца против башибозлука на Морави. Скица М. П. Федоров, цртеж К. Брож, гравура Е. Дамјулер. Часопис „Всемирнаја илустрација“, 1876. (ЧС) / Ночной рейд русских добровольцев против башибузуков на Мораве. Набросок М.П.Фёдорова, рисунок К.Брож, гравюра Э.Дамюллер. Журнал «Всемирная иллюстрация», 1876 г.

57. Руски добровольци у Београду, у кафани „Српска круна“ и у дворишту Министарства војске. Скица М. П. Федоров, цртеж К. Брож, гравура Е. Дамјулер. Часопис „Всемирнаја илустрација“, 1876. (ЧС) / Русские добровольцы в Белграде в кафане «Српска круна» и во дворе Военного министерства. Набросок М.П.Фёдоров, рисунок К.Брож, гравюра Э.Дамюллер. Журнал «Всемирная иллюстрация», 1876 г.

58. Шифровани телеграм врховног команданта кнеза Милана Обреновића команданту Тимочко-моравске армије генералу М. Г. Черњајеву о кретању трупа, 3. септембар 1876. (ГИМ) / Шифрованная телеграмма от Верховного командующего князя Милана Обреновича командующему Тимокско-Моравской армии генералу М.Г.Черняеву о движении войск, 3 сентября 1876 г.

59. Писмо царског војног агента у Истанбулу пуковника А. С. Зеленог дипломатском агенту у Београду А. Н. Карцеву (копија за М. Г. Черњајева) о слабости турске војске и могућности да српска војска победи, 3. септембар 1876. (ГИМ) / Письмо императорского военного

агента в Стамбуле полковника А.С.Зеленого дипломатическому агенту в Белграде А.Н.Карцеву (копия для М.Г.Черняева) о слабости турецкой армии и о возможности сербской армии победить, 3 сентября 1876 г.

60. Писмо генерал-ађутанта В. В. Зиновјева генералу М. Г. Черњајеву о томе да престолонаследник Александар (будући руски цар Александар III) подржава предлог о концентрацији свих добровољачких напора у Србији, 13. септембар 1876. (ГИМ) / Письмо генерал-ађютанта В.В.Зиновьева генералу М.Г.Черняеву о том, что престолонаследник Александр (будущий русский император Александр III) поддерживает предложение о концентрации всех добровольческих усилий в Сербии, 13 сентября 1876 г.

61. Из албума руског добровољца. Серија цртежа руског уметника В. Н. Поленова: Штаб генерала М. Г. Черњајева, пољска црква, положаји испред Делиграда. Часопис „Пчела“, 1876. (ЧС) / Из альбома русского добровольца. Серия рисунков выдающегося русского художника В.Н.Поленова: штаб генерала М.Г.Черняева, походная церковь, передовая перед Делиградом. Журнал «Пчела», 1876 г.

62. Официри и добровољци у штабу генерала М. Г. Черњајева, Делиград, почетком септембра 1876. Непознати фотограф. (ГИМ) / Офицеры и добровольцы у штаба генерала М.Г.Черняева, Делиград, начало сентября 1876 г. Фотограф неизвестен.

63. Проглашење Милана Обреновића за краља. Почасна стража код славолука, украшена цвећем и храстовим лишћем, Делиград, 4. септембра 1876. године. Непознати фотограф. (ГИМ) / Провозглашение Милана Обреновича королём. Почетный караул у триумфальной арки, украшенной цветами и дубовыми листьями, Делиград, 4 сентября 1876 г. Фотограф неизвестен.

64. Проглашење краља Србије Милана Обреновића у време рата је био начин да се прогласи независност Србије. Овај проглас од лица из српске војске, народа и цркве је био поништен под притиском великих сила. Проглашење Милана Обреновића за краља Србије у говорима генерала К. Протића и генерала М. Г. Черњајева, 4. септембра 1876. године (ГИМ) / Провозглашение королем Сербии – Милана Обреновича во время войны было способом провозгласить независимость Сербии. Это провозглашение от лица сербской армии, народа и церкви под давлением великих держав было отменено. Провозглашение Милана Обреновича королём Сербии в речах генерала К.Протича и генерала М.Г.Черняева, 4 сентября 1876 г

65. Проглашење Милана Обреновића за краља Србије у говору главног свештеника Тимочко-моравске армије Ј. Јовановића, 4. септембра 1876. године (ГИМ) / Провозглашение Милана Обреновича королём Сербии в речи главного священника Тимокско-Моравской армии священника И.Иовановича, 4 сентября 1876 г

66. Проглашење Милана Обреновића за краља. Тријумфална капија и штаб генерала М. Г. Черњајева, Делиград, почетак септембра 1876. године (ГИМ) / Провозглашение Милана Обреновича королём. Триумфальная арка и штаб генерала М.Г.Черняева, Делиград, начало сентября 1876 г.

67. Генерал Коста Протић чита проглас којим војска проглашава кнеза Милана за краља Србије, 4. (17) септембар 1876. Литографија А. Абрамов, Москва, 24. октобар 1876. (ГИМ) / Генерал Коста Протич читает прокламацию о провозглашении войсками князя Милана королем Сербии 4 (17) сентября 1876 г. Литография А.Абрамов, Москва, 24 октября 1876 г.

68. Подршка проглашењу Милана Обреновића за краља Србије у телеграму Л. Чолак-Антића, који је командовао српском војском код Јанкове клисуре, између трупа Новоселова и Черњајева. (ГИМ) / Поддержка провозглашения Милана Обреновича королём Сербии в телеграмме Л.Чолак-Антича, командовавшего сербской армией в районе Янковой клисуры, между позиций Новосёлова и Черняева.

69. Напад српских трупа на Турке код Делиграда, 17. септембар 1876. Литографија А. В. Морозов, Москва, 25. септембар 1876. (ГИМ) / Атака турок сербскими войсками в районе Делиграда 17 сентября 1876 г., Литография А.В.Морозов, Москва, 25 сентября 1876 г.

70. Заузимање турских пољских утврђења у бици код Кревета, 16. септембар 1876. Скица Н. Н. Каразин, гравура К. Вејерман. Часопис „Всемирнаја илустрација“, 1876. (ЧС) / Взятие полевых турецких укреплений в битве у Кревета, 16 сентября 1876 г. набросок Н.Н.Каразин, гравюра К.Веерман. Журнал «Всемирная иллюстрация», 1876 г.

71. Битка између Турака и Срба у долини Мораве, између Делиграда и Алексинца, 17. септембар 1876. Литографија А. В. Морозов, 25. септембар 1876. (ГИМ) / Битва турок с сербима в долине Моравы между Делиградом и Алексинцем, 17 сентября 1876 г. Литография А.В.Морозов, 25 сентября 1876 г.
72. Српске трупе и одред руских добровољаца боре се са Турцима у долини Мораве, септембар 1876. Литографија И. С. Орлов, Москва, 15. децембар 1876. (ГИМ) / Сербские войска и отряд русских добровольцев сражаются с турками в долине Моравы, сентябрь 1876 г. Литография И.С.Орлов, Москва, 15 декабря 1876 г.
73. Писмо координатора пријема руских добровољаца у Београду генерала В. Д. Дандевила генералу М. Г. Черњајеву о тешкоћама у главном граду Србије, 8. октобар 1876. (ГИМ) / Письмо координатора приёмом русских добровольцев в Белграде генерала В.Д.Дандевила генералу М.Г.Черняеву о сложностях в столице Сербии, 8 октября 1876 г.
74. Руски лекари у српској болници у Ужицу. Светопис В. Ј. Рејнхарта, Санкт Петербург, 22. септембар 1876. (ГИМ) / Русские врачи в сербском лазарете в г. Ужице. Светопечать В.Я.Рейнгардта, Санкт-Петербург, 22 сентября 1876 г.
75. Одељење руске болнице за рањенике које је радило под управом хирурга др К. В. Јанковског у Великој школи. Београд, рана јесен 1876. Непознати фотограф. (ГИМ) / Палата русского госпиталя для раненых, действовавшая под руководством хирурга др К.В.Янковского в Великой школе. Белград, начало осени 1876 г. Фотограф неизвестен.
76. Привремена шумска болница за добровољце, југоисточна Србија, почетак јесени 1876. Непознати фотограф. (ГИМ) / Временный лазарет добровольцев в лесу, юго-восточная Сербия, начало осени 1876 г. Фотограф неизвестен.
77. Сарадници санитарног одреда са локалним становништвом, југоисточна Србија, почетак јесени 1876. Непознати фотограф. (ГИМ) / Сотрудники санитарного отряда с местными жителями, юговосточная Сербия, начало осени 1876 г. Фотограф неизвестен.
78. Особље привремене шумске болнице добровољаца, југоисточна Србија, почетак јесени 1876. Непознати фотограф. (ГИМ) / Персонал временного лазарета добровольцев в лесу, юго-восточная Сербия, начало осени 1876 г. Фотограф неизвестен.
79. Рањеници у привременој шумској болници добровољаца, југоисточна Србија, почетак јесени 1876. Непознати фотограф. (ГИМ) / Раненные у временного лазарета добровольцев в лесу, юго-восточная Сербия, начало осени 1876 г. Фотограф неизвестен.
80. Руске медицинске сестре у привременој шумској болници добровољаца, југоисточна Србија, почетак јесени 1876. Непознати фотограф. (ГИМ) / Русские медицинские сестры у временного лазарета добровольцев в лесу, юго-восточная Сербия, начало осени 1876 г. Фотограф неизвестен.
81. Потврда добровољаца потпоручника Василија Лазарева о рањавању 5. октобра 1876, издата 1. децембра 1876. (ГИМ) / Свидетельство добровольца подпоручика Василия Лазарева о ранении 5 октября 1876 г., выдано 1 декабря 1876 г.
82. Писмо генерала М. Г. Черњајева генерал-ађутанту И. И. Воронцову-Дашкову о неопходности примирја, почетак октобра 1876. (ГИМ) / Письмо генерала М.Г.Черняева генерал-адъютанту И.И.Воронцову-Дашкову о необходимости перемирия, начало октября 1876 г.
83. Телеграм М. Г. Черњајева престолонаследничком дворском маршалу В. В. Зиновјеву о неопходности хитног склапања примирја, октобар 1876. (ГИМ) / Телеграмма М.Г.Черняева гофмаршалу двора престолонаследника В.В.Зиновьеву, о необходимости срочно заключать перемирие, октябрь 1876 г.
84. Борбена дејства су поново ескалирала 7. октобра 1876. у области Алексинца и Бобовишта. Цртеж Кулаков. Литографија А. И. Стрелцов, Москва, 22. децембар 1876. (ГИМ) / Боевые действия в районе Алексинца и Бобовишта вновь обострились 7 октября 1876 г. Рисунок Кулаков. Литография А.И.Стрельцов, Москва, 22 декабря 1876 г.

85. Српски ађутанти штаба генерала М. Г. Черњајева, Делиград, јесен 1876. Непознати фотограф. (ГИМ) / Сербские ординарцы штаба генерала М.Г.Черняева, Делиград, осень 1876 г. Фотограф неизвестен.
86. Иницијатива у овим борбама је била у рукама Турака, руски добровољци и српски војници су једва задржавали њихову офанзиву на Морави. Литографија П. Н. Шарапов, Москва, 15. децембар 1876. (ГИМ) / Инициатива в этих сражениях была в руках турок, русские добровольцы и сербские солдаты лишь сдерживали их наступление у р. Моравы. Литография П.Н.Шарапова, Москва, 15 декабря 1876 г.
87. Генерал М. Г. Черњајев и официри Тимочко-моравске армије код зграде штаба, јесен 1876. Непознати фотограф. (ГИМ) / Генерал М.Г.Черняев и офицеры Тимокско-Моравской армии у здания штаба, осень 1876 г. Фотограф неизвестен.
88. Штаб војске и стан генерала М. Г. Черњајева. Делиград, јесен 1876. (ГИМ) Непознат фотограф / Штаб армии и квартира генерала М.Г.Черняева. Делиград, осень 1876 г. Фотограф неизвестен.
89. Руски добровољци у Србији (Берети, Семјонов и Леонтјев), учесници српско-турског рата. Београд, 20. септембра 1876. године. Фотограф П. Христић (ГИМ) / Русские добровольцы в Сербии (Беретти, Семенов и Леонтьев), участники сербско-турецкой войны. Белград, 20 сентября 1876 г. Фотограф П.Христич
90. Генерал М. Г. Черњајев у српској униформи. Непознати фотограф, јесен 1876. (ГИМ) / Генерал М.Г.Черняев в сербской форме. Автор фотографии неизвестен, осень 1876 г.
91. Добровољци су стизали до краја септембра. Руски добровољци су примани и у најелитнији део српске војске – коњицу, Београд, 1876. Фотограф П. Христић. (ГИМ) / Поток добровольцев не прекращался до конца сентября. Русских добровольцев принимали и в самый элитный род войск Сербии – в кавалерию, Белград, 1876 г. Фотограф П.Христич.
92. Добровољачке бараке у шуми, југоисточна Србија, почетак јесени 1876. Непознати фотограф. (ГИМ) / Бараки добровольцев в лесу, юго-восточная Сербия, начало осени 1876 г. Фотограф неизвестен.
93. Генерал С. К. Новосјолов је од септембра 1876. командовао Ибарском армијом, која је у то време водила бочне операције на планини Јавор, прелазећи на територију Новопазарског санџака. Цртеж П. Ф. Борел, гравура И. Матјушин. Часопис „Пчела“, октобар 1876. (ЧС) Генерал С.К.Новосёлов с сентября 1876 г. командовал Ибарской армией, которая в то время вела фланговые боевые действия в Яворских горах, перейдя на территорию Новопазарского санджака. Рисунок П.Ф.Борель, гравюра И. Матюшин. Журнал «Пчела», октябрь 1876 г.
94. Генерал Семјон Корнилович Новосјолов. Часопис „Пчела“, 1876. (ГИМ) / Генерал Семён Корнилович Новосёлов. Журнал «Пчела», 1876 г.
95. Турци су успели да заузму положаје српске артиљерије и натерају генерала М. Г. Черњајева и његову војску да се повуку. Скица Н. Н. Каразин, гравура К. Вејерман, О. Мај. Часопис „Всемирнаја илустрација“, 1876. (ЧС) / Туркам удалось захватить позиции сербской артиллерии и заставить генерала М.Г.Черняева и его армию отступить. Набросок Н.Н.Каразин, гравюра К.Веерман, О.Май. Журнал «Всемирная иллюстрация», 1876 г.
96. Последња битка у кампањи је била борба код Ђуниса, 17. (29) октобра 1876. Упркос очајничком отпору руских добровољаца и српске војске, Турци су успели да дођу до одлучујуће победе. Гравер А. Шел. Часопис „Всемирнаја илустрација“, 1876. (ЧС) / Последней битвой кампании стало сражение при Джунисе, 17(29) октября 1876 г. Несмотря на отчаянное сопротивление русских добровольцев и сербской армии, туркам удалось одержать решительную победу. Гравёр А.Шель. Журнал «Всемирная иллюстрация», 1876 г.
97. Руска штампа је врло умерено писала о размерама пораза код Ђуниса, настављајући са пропагандом која је била далеко од истине. Битка код Ђуниса, Литографија А. В. Морозов, Москва, 4. децембар 1876. (ГИМ) / О размерах поражения при Джунисе русская пресса

писала очень уклончиво, предпочитая продолжать далёкую от истины пропаганду. Битва при Джунисе, Литография А.В.Морозова, Москва, 4 декабря 1876 г.

98. Руски добровољци који субранили повлачење српских трупа код Ђуниса претрпели су велике губитке. Турци нису узимали заробљенике. Скица Н. Н. Каразин, гравура Бојарски. Часопис „Нива“, 1876. (ЧС) / Защищавшие отступление сербских войск при Джунисе русские добровольцы понесли значительные потери. Пленных турки не брали. набросок Н.Н.Каразин, гравёр Боярский. Журнал «Нива», 1876 г.

99. М. Г. Черњајев није очекивао да ће заувек напустити Србију и надао се да ће се ускоро вратити са новим добровољцима и средствима. Међутим, будућност Србије сада је била у рукама званичне Русије, која је натерала Порту на примирје ултиматумом 19. октобра 1876. године. Делегација српских политичара и интелектуалаца приредила је топао испраћај одлазећем генералу. Скица Тодоровић, цртеж К. Брож, гравура Е. Дамјулер. Часопис „Всемирнаја илустрација“, 1876. (ЧС) / М.Г.Черняев не ожидал, что покинет Сербию окончательно, надеясь, что вскоре вернётся с новыми добровольцами и средствами. Однако будущее Сербии было теперь в руках официальной России, которая заставила Порту подписать перемирие ультиматумом от 19. октября 1876 г. Выразить тёплое отношение к уезжавшему генералу М.Г.Черняеву решила делегация сербских политиков и интеллектуалов. набросок Тодорович, рисунок К.Брож, гравюра Э.Дамюллер. Журнал «Всемирная иллюстрация», 1876 г.

100. Одлазак М. Г. Черњајева из Србије пропраћен је јавним исказивањем народних осећања. Скица Тодоровић, цртеж К. Брож, гравура Е. Дамјулер. Часопис „Всемирнаја илустрација“, 1876. (ЧС) / Отбытие М.Г.Черняева из Сербии сопровождалось публичным выражением народных чувств. набросок Тодорович, рисунок К.Брож, гравюра Э.Дамюллер. Журнал «Всемирная иллюстрация», 1876 г.

101. Почасни извештај о стању 4. руског батаљона „Черњајева“ командира овог батаљона капетана Мельницког, учи распуштања јединице 11. новембра 1876. (ГИМ) / Почётный рапорт о состоянии 4-го русского батальона имени Черняева командира батальона капитана Мельницкого накануне роспуска части, 11 ноября 1876 г.

102. Писмо председника Московског словенског комитета И. С. Аксакова генералу М. Г. Черњајеву о немогућности решавања проблема Србије без директне интервенције руске државе, 1. новембар 1876. (ГИМ) / Письмо председателя Московского славянского комитета И.С.Аксакова генералу М.Г.Черняеву о невозможности решить проблемы Сербии без прямого вмешательства русского государства, 1 ноября 1876 г.

103. Писмо генерала М. Г. Черњајева цару Александру II о трагичној ситуацији у којој се Србија нашла после четири месеца рата, 17. новембар 1876. (ГИМ) / Письмо генерала М.Г.Черняева императору Александру II о трагичной ситуации, в которой оказалась Сербия после четырёх месяцев войны, 17 ноября 1876 г.

104. Група руских добровољаца одликованих Таковским крстом и медаљама за учешће у рату 1876. Непознати фотограф. (ГИМ) / Группа русских добровольцев, награжденных сербскими орденами Таковского креста и медалями за участие в войне 1876 г. Фотограф неизвестен

105. У новембру и децембру 1876. већина преживелих руских добровољаца је напустила Србију. Чамцима су прелазили Дунав код Кладова до Турну Северина, враћајући се на североисток. Скица Тодоровић, цртеж Шентберг, гравура А. Даугел. Часопис „Всемирнаја илустрација“, 1876. (ЧС) / В ноябре-декабре 1876 г. большинство выживших русских добровольцев покинула Сербию. Они переправлялись через Дунай на лодках из Кладова в Турну-Северин, возвращаясь на северо-восток. набросок Тодорович, рисунок Шентберг, гравюра А.Даугель, Журнал «Всемирная иллюстрация», 1876 г.

106. Писмо генерала М. Г. Черњајева цару Александру II о разлозима и резултатима српско-турског рата, након којег „османски барјак више никада неће лепршати над Београдом“, 24. новембар 1876. (ГИМ) / Письмо генерала М.Г.Черняева императору Александру II о причинах и результатах сербско-турецкой войны, после которой «османское знамя больше никогда не будет реять над Белградом», 24 ноября 1876 г.

107. Писмо генерала М. Г. Черњајева упућено Александру II о догађајима у српско-турском рату и неопходности слања трупа у Турску да помогну Србији, Црној Гори и другим балканским Словенима. 23. новембар 1876. (ГИМ) / Письмо генерала М.Г.Черняева на имя Александра II о событиях сербско-турецкой войны и необходимости ввести войска в Турцию, для помощи Сербии, Черногории и другим балканским славянам. 23 ноября 1876 г.

108. Сељаци који су побегли од зулума башибозлука на територију Кнежевине Србије, у долини реке Мораве, 1876. Непознати фотограф. (ГИМ) / Крестьяне, бежавшие от гнёта башибузуков на территорию Княжества Сербия, в долине р. Моравы, 1876 г. Фотограф неизвестен.

109. Руски добровољци, учесници последњих борби, који су себе назвали „последњим Мохиканцима Ђуниса“. Почетак 80-их година 19. века. Непознати фотограф. (ГИМ) / Русские добровольцы, участники боёв у Джуниса, называвшие себя «последними могикинами Джюниса». Начало 1880-ых годов. Фотограф неизвестен.

110. Потврда о награђивању Василија Лазарева српском „сребрном медаљом за храброст“, 1. децембар 1876. (ГИМ) / Свидетельство о награждении Василия Лазарева сербской серебряной медалью «За храбрость», 1 декабря 1876 г.

111. Писмо Ј. М. Дорошенко, супруге руског добровољца, М. Г. Черњајеву са молбом за финансијску помоћ породици. 25. новембар 1876. (ГИМ) / Письмо Е.М.Дорошенко, супруги русского добровольца, М.Г.Черняеву с просьбой о денежной помощи семье. 25 ноября 1876 г.

112. Путна исправа за бесплатно путовање у отаџбину пуковника Јешина, који је служио у Србији као добровољац, јануар 1877. (ГИМ) / Проездной документ о бесплатном проезде на родину полковника Ешина, служившего добровольцем в Сербии, январь 1877 г.

113. Српско село које су спалиле турске трупе. Гравура О. Мај. Часопис „Кругозор“, 1876. (ГИМ) / Сербская деревня, сожженная турецкими войсками. Гравюра О.Май. Журнал «Кругозор», 1876 г.

114. Грамата Српског друштва Црвеног крста о додели спомен-знака генералу М. Г. Черњајеву, за помоћ рањеним и болесним војницима током српско-турског рата 1876, коју је потписао председник Главног већа Српског друштва Црвеног крста, митрополит српски Михаило (Јовановић), Београд, 1877. (ГИМ) / Грамота генералу М.Г. Черняеву на памятный знак Сербского общества Красного Креста за помощь раненым и больным воинам во время сербско-турецкой войны 1876 г., подписаная председателем Главного совета Сербского общества Красного Креста митрополитом Сербским Михаилом (Йовановичем), Белград, 1877 г.

115. Потврда генералу М. Г. Черњајеву о додели српске Споменнице ратова 1876, 1877. и 1878. Београд, 1878. (ГИМ) / Удостоверение генералу М.Г.Черняеву на ношение сербской медали в память войны 1876, 1877, 1878 гг. Белград, 1878 г.

116. Царски указ којим се дозвољава ношење Таковског крста генералу М. Г. Черњајеву, 21. новембар 1880. (ГИМ) / Высочайшее разрешение генералу М.Г. Черняеву на ношение Таковского креста, 21 ноября 1880 г.

117. Писмо генерала М. Г. Черњајева генерал-ађутанту И. И. Воронцову-Дашкову о неопходности слања руских трупа у Турску ради брзог и бескрвног завршетка рата, 4. децембар 1876. (ГИМ) / Письмо генерала М.Г.Черняева генерал-адъютанту И.И.Воронцову-Дашкову о необходимости ввести русские войска в Турцию для быстрого и бескровного окончания войны, 4 декабря 1876 г.

118. Дивљање башибозлука у српском селу. Гравура О. Мај. Часопис „Кругозор“, 1876. (ГИМ) / Неистовства башибузуков в сербском селении. Гравюра О.Майа. Журнал «Кругозор», 1876 г.

119. Телеграм генерала М. Г. Черњајева председнику Московског словенског комитета И. С. Аксакову и председнику Петербуршког словенског комитета А. И. Василчикову о неизбежном наставку рата, 9. децембар 1876. (ГИМ) / Телеграмма генерала М.Г.Черняева председателю Московского славянского комитета И.С.Аксакову и председателю Петербургского славянского комитета А.И.Васильчикову о неизбежном продолжении войны, 9 декабря 1876 г.

120. Телеграм И. С. Аксакова генералу М. Г. Черњајеву о престанку финансирања добровољаца од 1. јануара 1877. године. 16. децембар 1876. (ГИМ) / Телеграмма И.С.Аксакова генералу М.Г.Черняеву о прекращении с 1 января 1877 г. финансирования добровольцев, 16 декабря 1876 г.
121. Српске избеглице беже у планине пред нападом башибозлука. Литографија А. И. Стрелцов. Москва, 3. новембар 1876. (ГИМ) / Сербские беженцы, уходящие в горы от набега башибузуков. Литография А.И.Стрельцова, Москва, 3 ноября 1876 г.
122. Писмо М. Г. Черњајева генералу-ађутанту И. И. Воронцову-Дашкову о околностима одласка из Србије и забрани повратка у Русију, 1894. (ГИМ) / Письмо М.Г.Черняева генерал-адъютанту И.И.Воронцову-Дашкову об обстоятельствах его отъезда из Сербии и запрете на возвращение в Россию, 1894 г.
123. Писмо Д. А. Андрејева, добровољаца у Србији, М. Г. Черњајеву о стању у Србији након одласка генерала, 31. децембар 1876. (ГИМ) / Письмо Д.А.Андреева, добровольца в Сербии, М.Г.Черняеву о ситуации в Сербии после отъезда генерала, 31 декабря 1876 г.
124. Писмо М. Г. Черњајева генерал-ађутанту И. И. Воронцову-Дашкову и председнику Петербуршког словенског комитета А. И. Василчикову о разлозима пораза, 14. децембар 1876. (ГИМ) / Письмо М.Г.Черняева генерал-адъютанту И.И.Воронцову-Дашкову и председателю Петербургского славянского комитета А.И.Васильчикову о причинах поражения, 14 декабря 1876 г.
125. Генерал-мајор М. Г. Черњајев у руској униформи. Литографија А. И. Стрелцов, Москва, 19. јануара 1877. године. (ГИМ) / Генерал-майор М.Г.Черняев в русской форме. Литография А.И.Стрельцова, Москва, 19 января 1877 г.
126. Писмо новинара Г. Н. Аненског генералу М. Г. Черњајеву о разочарању дела руског друштва у добровољце, „Идол порушени је ипак Бог!“, 2. јануар 1877. (ГИМ) / Письмо журналиста Г.Н.Анненского генералу М.Г.Черняеву о разочаровании в добровольцах среди части русского общества, «Идол низверженный всё бог!», 2 января 1877 г.
127. Писмо генерала М. Г. Черњајева министру спољних послова А. М. Горчакову са молбом да му се дозволи повратак у Србију, која се спрема за улазак у други српско-турски рат, 5. децембар 1877. (ГИМ) / Письмо генерала М.Г.Черняева министру иностранных дел А.М.Горчакову с просьбой о разрешении на возвращение в Сербию, которая готовится вступить во вторую сербско-турецкую войну, 5 декабря 1877 г.
128. Писмо генерала М. Г. Черњајева А. А. Крајевском, уреднику часописа „Голос“, у којем тражи да се престане са клеветањем добровољаца и њиховог командира, 25. март 1878. (ГИМ) / Письмо генерала М.Г.Черняева А.А.Краевскому редактору журнала «Голос», с требованием прекратить клевету на добровольцев и их командира, 25 марта 1878 г.
129. Збирка песама посвећена руским добровољцима у Србији, са портретом генерала М. Г. Черњајева, јесен 1877. (ГИМ) / Сборник стихотворений, посвящённых русским добровольцам в Сербии, с портретом генерала М.Г.Черняева, осень 1877 г.
130. Писмо руског новинара Булгакова (Незлобина) М. Г. Черњајеву о „непријатељским тенденцијама у руској штампи“, децембар 1876. (ГИМ) / Письмо русского журналиста Булгакова (Незлобина) М.Г.Черняеву о «враждебном направлении русской прессы», декабрь 1876 г.
131. Писмо Константина Ристића генералу М. Г. Черњајеву о односу према генералу међу бившим саборцима у Србији, 13. фебруар 1877. (ГИМ) / Письмо Константина Ристича генералу М.Г.Черняеву об отношении к генералу в Сербии и среди бывших подчинённых, 13 февраля 1877 г.
132. Српски саборац руских добровољаца који је својим друговима поклатио фотографију за успомену. Београд, 1876. Фотограф А. Н. Стојановић. (ГИМ) / Сербский соратник русских добровольцев, подаривший товарищам фотографию на память. Белград, 1876 г. Фотограф А.Н.Стоянович.

133. Руски добровољац у Србији Г. Д. Кузмински. Москва, 1880. Непознати фотограф. (ГИМ) / Русский доброволец в Сербии Г.Д.Кузьминский. Москва, 1880 г. Фотограф неизвестен.
134. Писмо генерала М. Г. Черњајева Г. Д. Кузминском о пензијама руских добровољаца у Србији, 22. март 1879. (ГИМ) / Письмо генерала М.Г.Черняева Георгию Дмитриевичу Кузьминскому по поводу пенсии русским добровольцам в Сербии, 22 марта 1879 г.
135. Молба генералу М. Г. Черњајеву за помоћ у остваривању пензије коју је упутила удовица руског добровољца пуковника Јешина, 27. март 1880. (ГИМ) / Прошение к генералу М.Г.Черняеву о помощи в получении пособия, посланное вдовой русского добровольца полковника Ешина, 27 марта 1880 г.
136. Сећање на генерала нису чували само његови пријатељи официри већ и редови, саборци из Русије... Писмо бившег добровољца Козака Ј. Ј. Мелехова генералу М. Г. Черњајеву, „Слава теби, оче командиру“, 8. новембар 1886. (ГИМ) / Память о генерале хранили не только его друзья офицеры, но и рядовые соратники из России... Письмо бывшего добровольца казака Е.Е.Мелехова генералу М.Г.Черняеву, «Слава тебе, отец командир», 8 ноября 1886 г.
137. ...и из Србије. Писмо српског саборца С. Михајловића генералу М. Г. Черњајеву, „Хвала, Слава и Част за те труде Ваше“, 29. новембар 1878. (ГИМ) / ...и из Сербии. Письмо соратника из Сербии С.Михайловича генералу М.Г.Черняеву «Хвала, Слава и Част за те труде Ваше», 29. ноября 1878 г.
138. Топао однос према генералу М. Г. Черњајеву изразио је и митрополит Михаило (Јовановић). Писмо генералу М. Г. Черњајеву, 2. март 1881. „Име Ваше као патриоте и хероја Русије остаће запамћено и у Србији“. (ГИМ) / Теплое отношение к генералу М.Г.Черняеву выражал и митрополит Михаила (Иованович). Письмо генералу М.Г.Черняеву, 2 марта 1881 г. «Имя Ваше как патриота и героя России, останется памятным и в Сербии».
139. Руско-турски рат 1877–1878. потиснуо је успомене на добровољце 1876. у званичној пропаганди. Плакат у знак сећања на ослобођење Срба и Бугара од турске власти. Литографија А. В. Морозов, Москва, 27. новембар 1885. (ГИМ) / Русско-турецкая война 1877-1878 гг. вытесняла в официальной пропаганде деятельность добровольцев 1876 г. Плакат в память об освобождении сербов и болгар от турецкого господства. Литография А.В.Морозов, Москва, 27 ноября 1885 г.
140. Инвентар цркве Светог Архангела Михаила, која је припадала руским добровољцима, фебруар 1877. (ГИМ) / Инвентарь вещей церкви Св.Архангела Михаила, принадлежавшей русским добровольцам, февраль 1877 г.
141. Писмо члана Московске градске думе П. Н. Батјушкова генералу М. Г. Черњајеву о предаји цркве руских добровољаца у Алексинцу локалној парохији са молбом да се сваког 20. октобра (1. новембра) служи парастос за погинуле руске добровољце, 27. август 1880. (ГИМ) / Письмо гласного Московской городской думы П.Н.Батюшкова генералу М.Г.Черняеву об оставлении церкви русских добровольцев в Алексинце местной епархии с просьбой служить каждого 20 октября (1 ноября) панихиду по погибшим русским добровольцам, 27 августа 1880 г.
142. Споменик руским добровољцима код Алексинца, подигнут 1880. Литографија М. Јорговић. Београд, 1880. (ЧС) / Памятник русским добровольцам под Алексинцем, возведенный в 1880 г. Литография М. Йорговича. Белград, 1880 г.
143. Писмо митрополита Михаила (Јовановића) генералу М. Г. Черњајеву о подизању спомен-цркве Н. Н. Рајевском, 20. март 1881. (ГИМ) / Письмо митрополита Михаила (Иовановича) генералу М.Г.Черняеву о воздвижении памятной церкви Н.Н.Раевскому, 20 марта 1881 г.

Садржај

Предговор

Избор грађе

Каталoшки попис

Содержание

Предисловие

Отдельные экспонаты

Список экспонатов

5

20

51

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

327(470:497.11)"18"(083.824)
355.48(470:497.11)"18"(083.824)

ТИМОФЕЕВ, Алексей Юрьевич, 1977-

Повратак генерала : 145. годишњица доласка руских добровољаца у Србију : изложба / [аутор изложбе и каталога Алексеј Тимофејев] = Возвращение генерала : српски рат очима руског уметника : 145 лет прибытия русских добровольцев в Сербию : выставка / [автор выставки и каталога Алексей Тимофеев]. - Београд : Руски научни институт = Белград : Русский научный институт, 2021 (Београд : Big Print = Белград : Big Print). - 64 стр. : илустр. ; 21 x 25 cm

Срп. текст и рус. превод. - Тираж 300. - Напомене и библиографске референце уз текст.

ISBN 978-86-81328-03-3

а) Међународни односи -- Русија -- 19в -- Изложбени каталози б) Међународни односи -- Србија -- 19в -- Изложбени каталози в) Србија -- Војна историја -- Русија -- 19в -- Изложбени каталози

COBISS.SR-ID 45655049